

บทที่ 3

ความเป็นมาเรื่องพญานาค และบั้งไฟพญานาค

ในบทนี้จะเป็นการกล่าวถึงความเป็นมา ความเชื่อ เรื่องเล่า ตำนานเกี่ยวกับ “พญานาค” และความเป็นมาต่างๆ ของประเพณีที่เกี่ยวกับ “บั้งไฟพญานาค” โดยการกล่าวถึงความเป็นมาของทั้ง 2 เรื่องนี้เป็นพื้นฐานสำคัญในการวิเคราะห์กระบวนการเปลี่ยนแปลงเป็นสินค้าของกรณีศึกษา “การท่องเที่ยวชมบั้งไฟพญานาค” และทำให้เข้าใจโครงสร้างความสัมพันธ์ของวิถีชีวิตของคนในแถบลุ่มแม่น้ำโขงที่ผูกพันกับประวัติศาสตร์ที่เป็นเรื่องเล่าและตำนาน ตลอดจนการให้ความหมายต่างๆ ต่อปรากฏการณ์บั้งไฟพญานาคในปัจจุบัน ทั้งในแง่ที่เป็นความหมายในทางความเชื่อ ในทางศาสนา และในทางวิทยาศาสตร์ โดยจะแบ่งการนำเสนอ ดังนี้

- 1) ความเป็นมาเกี่ยวกับพญานาค
- 2) ความเป็นมาเกี่ยวกับพญานาคในศาสนาพุทธ
- 3) ความเป็นมาเกี่ยวกับบั้งไฟพญานาค
- 4) บั้งไฟพญานาคในทางวิทยาศาสตร์
- 5) ความหมายของบั้งไฟพญานาคที่เปลี่ยนแปลงไป

ความเป็นมาเกี่ยวกับพญานาค

ในแถบลุ่มแม่น้ำโขง คนไทยและคนลาวต่างก็มีความเชื่อสืบทอดกันมาในเรื่องของ “นาค” หรือ “พญานาค” ว่าเป็นสัตว์ที่มีความศักดิ์สิทธิ์อาศัยอยู่ที่เมืองบาดาลใต้แม่น้ำโขงคอยทำหน้าที่ดูแลรักษาแม่น้ำลำธารและปกป้องเมืองที่ตั้งแถบลุ่มน้ำโขง ฉะนั้นจึงมีความเชื่อและความผูกพันในเรื่องของการเคารพบูชาพญานาค ซึ่งการเคารพนั้น หมายถึง การกระทำความดี ยึดมั่นในพุทธศาสนา หรือบวงสรวงพญานาคเป็นประจำทุกปี ดังเช่น การจัดงานประเพณีที่สำคัญต่างๆ เช่น งานไหลเรือไฟ งานบุญบั้งไฟ การจัดขบวนแห่ ฯลฯ

อย่างไรก็ตาม ความเชื่อเรื่องพญานาค นาค หรืองูใหญ่นั้นไม่ได้มีแต่ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้และลุ่มแม่น้ำโขงเท่านั้น ซึ่งหากพิจารณาในรูปแบบต่างๆ ของความเชื่อเรื่องพญานาคหรือลัทธิบูชางูนั้น ก็จะพบเห็นความเชื่อนี้แฝงอยู่ในศาสนาต่างๆ เช่น ความเชื่อเรื่องการ

สร้างโลกในศาสนาพราหมณ์ ซึ่งกล่าวถึงพญานาคที่ขดตัวเป็นแท่นบรรทมของพระวิษณุหรือพระนารายณ์ในเกษียรสมุทร เป็นต้น¹

ในประเทศตะวันตกเองก็มีความเชื่อเรื่องพญานาคหรืองูใหญ่ด้วยเช่นกัน แต่มีรูปร่างและชื่อเรียกต่างออกไป กล่าวคือ ชาวตะวันตกจะเรียกว่า คราก่อน (Dragon) เป็นสัตว์ขนาดใหญ่มีหางมีปีกบินได้ นิยายค่อนข้างดุร้าย ทำหน้าที่ดูแลและปกป้องสถานที่ บุคคล หรือสิ่งของ ซึ่งความเชื่อนี้มักสอดแทรกอยู่ในตำนานและเรื่องราวในรูปเทพนิยายต่างๆ²

ส่วนในมุมมองของชาวอุษาคเนย์ มักมองพญานาคหรือนาคในรูปของสิ่งที่มีพลังลึกลับเป็นอำนาจของเทพที่ทำหน้าที่ปกป้องคุ้มครอง ซึ่งความเชื่อในการเคารพบูชาพญานาคหรืองูใหญ่นั้น น่าจะมีเหตุเบื้องต้นมาจากทัศนคติและมุมมองของคนในอดีตที่สร้างความเชื่อเรื่องนี้ไว้ แต่ก็ก็เป็นเรื่องที่น่าสังเกตอย่างหนึ่งว่า จินตนาการเกี่ยวกับรูปร่างลักษณะของพญานาคหรืองูใหญ่ในแต่ละท้องถิ่นนั้นมีความคล้ายคลึงกัน กล่าวคือ เป็นสัตว์ขนาดใหญ่ มีลำตัวยาว เกือบมันวาว มีหงอน เป็นต้น³

กล่าวได้ว่าปัจจุบันแม้เทคโนโลยีและวิทยาการจะก้าวหน้าไปเพียงใด แต่ก็ยังไม่มีใครสามารถพิสูจน์ถึงความมีอยู่ของพญานาคได้ แม้จะมีความพยายามหาเหตุผลมาสนับสนุนว่านาคไม่มีอยู่จริงก็ตาม แต่ความเชื่อเรื่องพญานาคหรืองูใหญ่ก็ได้ฝังรากลึกลงในวิถีชีวิตของหลายชนชาติไปแล้ว ในขณะที่เดียวกันก็ปฏิเสธไม่ได้ว่านาคหรือพญานาคไม่มีอยู่จริง เพราะมักจะมีเรื่องเล่าขานและความเป็นมาทางประวัติศาสตร์หรือกระทั่งมีคำบอกเล่าในเรื่องเกี่ยวกับพญานาคของพระภิกษุหลายรูปซึ่งได้รับการยกย่องเคารพบูชาจากพุทธศาสนิกชน เช่น พระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต⁴ หรือแม้แต่ในพุทธศาสนาก็ยังปรากฏความเชื่อเรื่องนี้ในพุทธประวัติ ตลอดจนร่องรอยความเชื่อที่ปรากฏในงานสถาปัตยกรรม จิตรกรรม ประติมากรรมต่างๆ เราสามารถพบนาคปรากฏอยู่ด้วย

¹ สุจิตต์ วงศ์เทศ, นาคในประวัติศาสตร์อุษาคเนย์, (กรุงเทพฯ : มติชน, 2543).

² อ.บุรพา, เรื่องรายนาค, (กรุงเทพฯ : แสงพระอาทิตย์, 2546), น.13-18.

³ สุจิตต์ วงศ์เทศ, นาคในประวัติศาสตร์อุษาคเนย์.

⁴ มีการรวบรวมเรื่องราวพระที่ได้พบเจอพญานาค จากการบอกเล่าของศิษยานุศิษย์ไว้อย่างมากมาย ดู วิทยา ประทุมธารัตน์, พระอริยสงฆ์เผชิญพญานาค, (กรุงเทพฯ : ฉัตรแก้ว, 2540).

“พญานาค” “นาค” “พญา” และ “เงือก” คือความหมายเดียวกัน โดย “นาค” ในภาษาสันสกฤตแปลว่า “งู” เป็นสิ่งมีชีวิตที่คนจินตนาการว่าเป็นงูขนาดใหญ่ มีหงอนอยู่บนหัว มีพิษร้ายแรง และอยู่ในสภาพกึ่งเทพกึ่งสัตว์ ในทางตำนานเรื่องเล่านั้น “พญานาค” มักมีความหมายที่เกี่ยวข้องกับความศักดิ์สิทธิ์และเรื่องราวเหนือธรรมชาติต่างๆ เช่น เป็นสัตว์มหัศจรรย์ที่มีคุณสมบัติพิเศษ คือ มีอิทธิฤทธิ์สามารถแปลงร่างแปลงกายเป็นอะไรก็ได้ตามที่คิด แปลงกายเป็นมนุษย์ก็ได้ แต่มักจะต้องปรากฏเป็นงูใหญ่เช่นเดิม คือ ขณะเกิด ขณะลอกคราบ ขณะผสมคู่กันระหว่างนาคกับนาค ขณะนอนหลับโดยไม่มีสติ หรือตอนตาย เช่น ในหนังสือ “ไตรภูมิพระร่วง” ก็กล่าวถึงนาค 2 ประเภท คือ

- 1) อุลชะพญานาค ที่แปลว่า เกิดบนบก จะเนรมิตกายได้เฉพาะบนบก
- 2) ชลชะพญานาค ที่แปลว่า เกิดจากน้ำ จะเนรมิตกายได้เฉพาะในน้ำเท่านั้น

พญานาคในตำนานจะมีภพเป็นที่อยู่อีกมิติหนึ่งสามารถจำแลงเป็นมนุษย์และสิ่งอื่นๆ ได้สามารถขึ้นลงตั้งแต่ใต้บาดาลพื้นโลกจนถึงสวรรค์ ในทุกตำนานก็มักจะกล่าวถึงพญานาคที่ขึ้น-ลงระหว่างเมืองบาดาลกับเมืองสวรรค์⁵

จะเห็นว่าประวัติศาสตร์ ตำนาน ความเชื่อเรื่องนาคและพญานาคนั้นมีอยู่มากมายหลากหลาย ทั้งที่เป็นตำนานที่มีการบันทึกและเป็นการเล่าขานสืบต่อกันมา รวมทั้งการกล่าวถึงในเรื่องของลักษณะรูปร่าง ที่อยู่ คติความเชื่อ อำนาจ อุปนิสัย สัญลักษณ์ ฯลฯ ซึ่งมีการกล่าวถึงในมิติต่าง ๆ กัน โดยสามารถสรุปตามความหมายที่มีการกล่าวถึง ได้ดังนี้

1. ถิ่นที่อยู่ของพญานาค

พญานาคอาศัยอยู่ใต้ดินหรือบาดาล ตำนานโบราณเชื่อว่าเมื่อบนสวรรค์มีเทพเทวาอาศัยอยู่ ลึกลงไปได้พื้นโลกก็น่าจะมีสิ่งมีชีวิตอาศัยอยู่ เช่น ในหนังสือไตรภูมิพระร่วง กล่าวว่า ที่ที่นาคอยู่นั้นลึกลงไปได้ดิน 1 โยชน์ หรือ 16 กิโลเมตร มี 7 ชั้นเรียงซ้อนๆ กัน มีปราสาทราชวัง

ในขณะที่ความเชื่อที่ลึกลับของพญานาคก็มีการระบุว่า ในบริเวณ “แก่งอาง” ตำบลหอคำ อำเภอเมืองกาฬสินธุ์ จังหวัดหนองคาย ที่กล่าวกันว่าเป็น “สะดือของแม่น้ำโขง” ก็มีความเชื่อสืบต่อกันมาว่าเป็น “เมืองหลวง” หรือที่อยู่อาศัยของพญานาค และเป็นบริเวณที่เกิดปรากฏการณ์บั้งไฟ

⁵ อ.บูรพา, ร่องรอยนาค, น.43-46

พญานาคที่สอดคล้องตามความเชื่อดังกล่าว สาเหตุที่เชื่อว่าแก่งอาสงเป็นเมืองหลวงของเมืองบาดาล ก็เพราะว่าตลอดแนวแม่น้ำโขงตลอดสายตั้งแต่ประเทศจีนผ่านมาจนถึงจังหวัดหนองคาย แก่งอาสงออกสู่ทะเลนั้น แก่งอาสงถือว่าเป็นสะดือแม่น้ำโขงที่มีความลึกมาก ในหน้าแล้งที่ชาวประมงใช้เชือกผูกก้อนหินหย่อนลงไปมีความยาววัดได้ประมาณ 100 วา โดยบริเวณนั้นจะเป็นแอ่งที่มองเห็นด้วยตามนุษย์ และมีการเล่าต่อกันมาว่าบริเวณแก่งอาสงมีถ้ำขนาดใหญ่ ซึ่งปากถ้ำลอดภูเขาไปทะลุที่เขางู ตรงข้ามกับแก่งอาสงในฝั่งลาว⁶

ขณะเดียวกันการเกิดบั้งไฟพญานาคถือเป็นส่วนที่เชื่อมโยงกับแหล่งที่อยู่ของพญานาค เนื่องจากบั้งไฟพญานาคนี้เกิดขึ้นเฉพาะในเขตจังหวัดหนองคายเท่านั้น ตามแนวแม่น้ำโขงไม่มีขึ้นที่อื่นแม้จะเป็นที่ที่อยู่ตามริมแม่น้ำโขงเหมือนกันก็ตาม จึงนับได้ว่าหนองคายกับเวียงจันทน์สมัยก่อนนั้นการปกครองและการสร้างเมืองได้รับอิทธิพลโดยความเชื่อเรื่องพญานาค ถึงแม้ว่าจะถูกแยกการปกครองและแยกประเทศออกจากกันระหว่างไทยและลาว แต่ในความเป็นจริงทางภูมิศาสตร์ก็เป็นพื้นที่เดียวกัน ดำนานประเพณีต่างๆ ของคนแถบกลุ่มแม่น้ำโขงจะเกี่ยวข้องกับพญานาคกันทั้งนั้น เพราะพญานาคหมายถึงความอุดมสมบูรณ์ทางการเกษตร และความเป็นอยู่ของมนุษย์⁷

2. พญานาคกับความอุดมสมบูรณ์

ในความเชื่อของคนในท้องถิ่นที่สัมพันธ์กับพญานาค จะมีความเชื่อกันว่าพญานาคจะนำมาสู่ความ “อุดมสมบูรณ์” พญานาคเป็นผู้สร้างความอุดมสมบูรณ์แก่สรรพชีวิตทั้งปวง เช่น พญานาคที่อาศัยอยู่ในสวรรค์ได้นำ ในคติความเชื่อของฮินดูมีพญานาคที่ชื่อว่า “พญานาคนาคราช” ที่ปรากฏบนแท่นบรรทมของพระนารายณ์ ดังนั้นพญานาคจึงมีความหมายเปรียบได้กับท้องน้ำทั้งหลายในจักรวาลซึ่งมีอิทธิฤทธิ์บันดาลให้ฝนตกหรือไม่ตกก็ได้ ตลอดจนสามารถแปลง

⁶ จาก “แก่งอาสง...เมืองหลวงของพญานาค”

<http://www.thaigoodview.com/library/teachershow/poonsak/buengkhonglong/sec03p05.html>

⁷ สัตยะพันธ์ ชขมิตร, “พัฒนาการของความเชื่อเรื่องนาคแถบกลุ่มน้ำโขง ตั้งแต่ยุคอุรังคธาตุสู่ประวัติศาสตร์ร่วมสมัย,” (วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2546), น.32.

กายเป็นเมฆฝนได้ โดยพญานาคยังเป็นสิ่งที่ยึดโยงถึงแหล่งที่มาของแม่น้ำต่างๆ อันหมายถึงผู้รักษาพลังแห่งชีวิตทั้งหลาย เช่น ในความเชื่อของชาวพุทธที่เชื่อว่าเทวดาแห่งน้ำ คือ วรุณและสาครที่ต่างก็เป็นจอมแห่งนาคราช เป็นต้น

นอกจากเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับน้ำบนโลกแล้ว พญานาคยังเกี่ยวข้องกับน้ำบนสวรรค์อีกด้วย เช่น คนโบราณเชื่อว่าสายรุ้งกับนาคเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันซึ่งเชื่อมระหว่างโลกมนุษย์กับโลกสวรรค์ กล่าวคือ ข้างหนึ่งของรุ้งจะคูดน้ำจากพื้นโลกขึ้นไปข้างบน เมื่อถึงจุดที่สูงที่สุดก็จะปล่อยน้ำลงมาเป็นฝนที่มีลำตัวของนาคเป็นท่อนส่ง⁸

พญานาคถือเป็นสัญลักษณ์แห่งธาตุน้ำ เช่น ในความเชื่อเรื่อง “นาคให้น้ำ” ซึ่งตามความเชื่อโบราณเป็นเรื่องที่ชาวนาให้ความสนใจมาก เนื่องจากน้ำมีความสำคัญต่อการทำนา กล่าวคือ มีความเชื่อกันว่าปริมาณของน้ำฝนจะมีมากหรือน้อยนั้นจะขึ้นอยู่กับพญานาคให้น้ำในแต่ละปี เช่น มีการคิดคำนวณกันโดยมีเกณฑ์พิจารณาในแต่ละปีแบบโบราณดังนี้⁹

ปีชวด	นาคราชให้น้ำ 3 ตัว	ฝนแรกน้อย กลางปีงาม ปลายปีมาก
ปีฉลู	นาคราชให้น้ำ 5 ตัว	ฝนต้น กลาง ปลาย เสมอกัน
ปีขาล	นาคราชให้น้ำ 3 ตัว	ฝนแรกงาม กลางปีงาม ปลายปีงาม
ปีเถาะ	นาคราชให้น้ำ 2 ตัว	ฝนแรกงาม กลางปีงาม ปลายปีงาม
ปีมะโรง	นาคราชให้น้ำ 3 ตัว	ฝนแรกงาม กลางปีงาม ปลายปีน้อย
ปีมะเส็ง	นาคราชให้น้ำ 1 ตัว	ฝนแรกงาม กลางปีงาม ปลายปีงาม
ปีมะเมีย	นาคราชให้น้ำ 5 ตัว	ฝนแรกงาม กลางปีงาม ปลายปีงาม
ปีมะแม	นาคราชให้น้ำ 3 ตัว	ฝนต้น กลาง ปลาย เสมอกัน
ปีวอก	นาคราชให้น้ำ 2 ตัว	ฝนแรกน้อย กลางปีงาม ปลายปีมาก
ปีระกา	นาคราชให้น้ำ 4 ตัว	ฝนแรกน้อย กลางปีงาม ปลายปีมาก
ปีจอ	นาคราชให้น้ำ 7 ตัว	ฝนแรกน้อย กลางปีงาม ปลายปีมาก
ปีกุน	นาคราชให้น้ำ 5 ตัว	ฝนแรกงาม กลางปีน้อย ปลายปีมาก

⁸ อ.บุรพา, ร่องรอยนาครา, น.150.

⁹ อุดม เชยกิจวงศ์, ตามรอยพญานาค : จากสมัยพุทธกาลสู่ยุคปัจจุบันประสบการณ์ของพระอริยสงฆ์, (กรุงเทพฯ : ประพันธ์สาสน์, 2546), น.63.

การที่มีเกณฑ์ทำนายแต่ละปีก็เพื่อจะได้ทราบถึงคำทำนายว่าแต่ละปี น้ำจะน้อยจะมาก ข้าวปลาจะน้อย มาก ดี ไม่ดี อย่างไร ซึ่งเป็นความเชื่อที่ยึดถือมาแต่โบราณที่แสดงให้เห็นว่า พญานาคนั้นเป็นสัญลักษณ์ของการให้ความอุดมสมบูรณ์

สถานที่ที่บ่งบอกถึงความเชื่อที่ว่าพญานาคเป็นผู้บันดาลความอุดมสมบูรณ์และหมายถึง “น้ำ” ที่เห็นได้ชัดก็คือ ที่ปราสาทพนมรุ้ง จังหวัดบุรีรัมย์ ซึ่งจะมีคูเมืองที่เป็นสระน้ำ 4 ด้าน รอบปราสาทและมีพญานาคอยู่ด้วย พญานาคตามความเชื่อของคนสมัยโบราณจึงมีความหมายที่สัมพันธ์กับน้ำ เช่น การสร้างศาสนสถานตามความเชื่อดั้งเดิม การสร้างต้องสร้างบริเวณกลางน้ำ เพื่อให้ดูเหมือนว่าศาสนสถานนั้นลอยอยู่เหนือน้ำ แต่โดยทั่วไปก็ไม่ได้สร้างเช่นนั้น เพียงแต่มีสัญลักษณ์พญานาคไว้เท่านั้น

ส่วนความเชื่อที่เกี่ยวกับชีวิตมนุษย์ ก็จะมีอยู่ในราศีเกิด เช่น คนที่เกิดในปีมะโรง (ปีนักษัตร) ซึ่งมีพญานาคเป็นสัญลักษณ์ มีความหมายถึง ภูเขาใหญ่ หรือหมายถึงความยิ่งใหญ่และพลังอำนาจ เป็นต้น

3. พญานาค ในความหมายของสัตว์มีพิษร้าย

พญานาคเป็นสัตว์ที่มีอำนาจเหนือธรรมชาติ สามารถบันดาลให้เกิดแม่น้ำ หนอง บึง ภูเขา และแหล่งที่อยู่อาศัย ในเรื่องของอำนาจ พญานาคยังหมายถึงภูเขาชนิดหนึ่ง อาจเหมือนงูจงอาง มีถิ่นที่อยู่ในนาศพิภพเมืองบาดาล อันเป็นความเชื่อดั้งเดิมแถบชมพูทวีปที่เชื่อกันว่างูเป็นเทพเจ้าสภาพกึ่งเทพกึ่งสัตว์สามารถแปลงกายได้ และยังนับถือกันว่าพญานาคเป็นสิ่งนอกเหนือธรรมชาติ เป็นสัตว์ในเทพนิยายที่มีอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ สามารถบันดาลสิ่งที่เป็นคุณเป็นโทษแก่มนุษย์ได้ ความเชื่อเช่นนี้มีอยู่บริเวณสองฝั่งแม่น้ำโขง¹⁰

นอกจากนี้พญานาคในตำนานความเชื่อทางพุทธศาสนายังบ่งบอกถึงความอันตรายของพญานาค¹¹ ซึ่งพญานาคแต่ละชนิดจะมีวิธีทำอันตรายได้ 4 วิธีด้วยกัน ได้แก่

¹⁰ ปราณี กล้าส้ม, “นาค : ตำนานแห่งสายน้ำโขง,” เมืองโบราณ , 28 : 1 (มกราคม - มีนาคม , 2545), น.35.

¹¹ ความอันตรายในที่นี้ คือ การแจกแจงประเภทต่างๆของพญานาคที่ถือว่าสร้างความอันตรายได้ ดู อุดม เขยทิวส์, ตามรอยพญานาค : จากสมัยพุทธกาลสู่ยุคปัจจุบัน ประสพการณ์ของพระอริยสงฆ์, น.45-46

1. ทฤษฎีวิสาพญานาค ถ้ากัดแล้วก็เกิดพิษแผ่ซ่านไปทั่วทั้งตัว
2. ทฤษฎีวิสาพญานาค ไข่มองดูแล้วพ่นพิษออกทางตา
3. ทฤษฎีวิสาพญานาค มีพิษทั่วไปที่ร่างกาย ใช้อวัยวะกระทบเข้าก็เกิดเป็นพิษซ่านออกมาได้

4. วาศตวิสาพญานาค ใช้ลมหายใจพ่นเป็นพิษ และพิษอันนี้สามารถแผ่ซ่านไปได้ และในวิธีที่จะทำอันตรายในแต่ละชนิดที่กล่าวมานี้ก็แบ่งวิธีการทำอันตรายออกไปได้อีกเป็น 4 ชนิด ได้แก่

1. อากาศวิสา นโมรวิสา คือ มีพิษแผ่ซ่านไปอย่างรวดเร็ว แต่ไม่รุนแรง
2. โมรวิสา น อากาศวิสา คือ มีพิษแรงมาก แต่พิษนั้นแผ่ออกไปอย่างช้าๆ
3. อากาศวิสา โมรวิสา คือ มีพิษแผ่ซ่านไปอย่างรวดเร็วและแรงมาก
4. น อากาศวิสา น โมรวิสา คือ มีพิษแผ่ออกไปช้าและไม่แรง

รวมเป็นวิธีที่จะทำอันตรายได้เป็น 64 ชนิด และในบรรดา 64 ชนิดนี้ ชนิดหนึ่งๆ ได้แบ่งออกเป็น 4 ชนิด คือ

1. อันทขพญานาค พญานาคที่เกิดในไข่
2. ขลาพขพญานาค พญานาคที่เกิดในครรภ์
3. สังเสทขพญานาค พญานาคที่เกิดจากเหงื่อไหล
4. โอปปาติพญานาค พญานาคที่เกิดใหญ่โตทีเดียว

ในทางตำนานยังกล่าวถึงพญานาคที่มีฤทธิ์มากนั้น สามารถจะเนรมิตตัวให้เป็นคนได้ แต่ลักษณะอาการ 5 อย่างที่มีประจำตัวอยู่เสมอ นั้น ไม่สามารถจะทำให้หายไปได้ คือ

1. ในขณะปฏิสนธิ(เกิด)
2. ในขณะกำลังลอกคราบ
3. ในขณะเสพเมถุนอยู่กับพญานาคด้วยกัน
4. ในขณะนอนหลับนั้น ถ้าหากเวลาใดนอนหลับไปโดยปราศจากสติ ขณะนั้นร่างกายก็กลับเป็นพญานาค
5. ในขณะตาย

ดังนั้นตามความเชื่ออายุของพญานาคจึงมีความไม่แน่นอน บางทีก็มีอายุยืน บางทีก็มีอายุสั้น พญานาคที่มีอายุยืนยาวนานถึงแม้พระพุทธเจ้าจะอุบัติขึ้นในโลกถึง 5 พระองค์ก็ตาม พญานาคก็

ยังคงมีอายุอยู่ได้ เช่น พญานาคที่เชื่อว่ากละพญานาคซึ่งมีอายุมาตั้งแต่พระกฤษณะจนถึงพระสมณโคตรมะ และมีอายุยืนต่อไปจนถึงพระศรีอริยเมตตรัย¹²

4. พญานาคในลัทธิทางศาสนา

นอกจากพญานาคจะเป็นสัญลักษณ์แห่งความอุดมสมบูรณ์ที่ก่อให้เกิดแม่น้ำหลายสาย เช่น แม่น้ำโขง แม่น้ำมูล แม่น้ำชี ในแง่หนึ่งสัญลักษณ์ดังกล่าวนี้ยังถือเป็นการสะท้อนถึงกลุ่มชนดั้งเดิมที่ใช้พญานาคเป็นสัญลักษณ์แทนการย้ายถิ่นฐาน เช่น ในตำนานอูรังคราตุสะท้อนให้เห็นว่า นาคเป็นกลุ่มชนดั้งเดิมที่มีถิ่นฐานอยู่ในเขตหนองแสทางตอนใต้ของมณฑลยูนนาน ต่อมาได้เคลื่อนย้ายเป็นกลุ่มๆ เหล่าๆ ลงมาตามแม่น้ำโขงด้วยสาเหตุต่างๆ กัน หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งได้ว่า “พญานาค” เป็นความหมายทางสัญลักษณ์อย่างหนึ่งของการเคลื่อนย้ายของกลุ่มคนที่ย้ายเข้ามาอยู่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำโขงทางภาคอีสานของไทย ตั้งแต่เขตจังหวัดหนองคายลงมาจนถึงจังหวัดอุบลราชธานี ซึ่งเป็นนัยที่บ่งบอกว่าพญานาคก็คือชนพื้นเมืองนั่นเอง¹³

ส่วนหนึ่งของระบบความเชื่อเรื่องพญานาคที่ต่างกล่าวกัน ในตำนานความเชื่อและเรื่องเล่าต่าง ๆ นานาที่มีผลต่อการปฏิบัติของผู้คนที่เชื่อถือและศรัทธา ลักษณะความหมายที่เป็นระบบความเชื่อดังกล่าวนี้อาจมองได้ว่าพญานาคก็ถือเป็นลัทธิทางศาสนาได้ เนื่องจากระบบความเชื่อที่ว่าพญานาคเป็นสิ่งนอกเหนือธรรมชาติ เช่น อาจบันดาลให้เกิดธรรมชาติ แม่น้ำ ภูเขา แหล่งที่อยู่อาศัย เมือง ฯลฯ เมื่อความเชื่อเหล่านี้ดำรงอยู่เรื่อยมาและผสมกลมกลืนกับอารยธรรมอินเดีย โดยเฉพาะศาสนาพุทธและพราหมณ์ก็สามารถก่อเกิดเป็นลัทธิศาสนาใหม่¹⁴ แต่ทั้งนี้ทั้งนั้นก็มิได้หมายความว่า จะเป็นลัทธิศาสนาใหม่ที่แตกแยกจากพุทธศาสนา หรือเมื่อมาผสมผสานกับความเชื่อทางศาสนาพุทธแล้วจะทำให้ระบบความเชื่อดั้งเดิมของพญานาคสูญสลายไป เพียงแต่พญานาคเป็นความหมายเชิงสัญลักษณ์ที่เพิ่มเติมเข้ามาในศาสนาพุทธ ในฐานะของผู้พิทักษ์ศาสนาให้พุทธศาสนามีความแน่นอนสัมพันธ์กับผู้คนมากขึ้น

¹² สุจิตต์ วงศ์เทศ, นาคในประวัติศาสตร์อุษาคเนย์, น.8-19.

¹³ เรื่องเดียวกัน, น.4 .

¹⁴ เรื่องเดียวกัน, น.7.

ในด้านพิธีกรรม พญานาคได้สะท้อนให้เห็นว่าเป็นลัทธิความเชื่อ ซึ่งหมายถึงการมีความเชื่อ มีพิธีกรรมที่นาคเข้ามาเกี่ยวข้องกับการบูชานับถือ¹⁵ ตัวอย่างเช่น

พิธีกรรมไหลเรือไฟ ซึ่งเป็นพิธีกรรมเพื่อบูชาพญานาค

พิธีกรรมบุญกองฮด(สงฆ์) เป็นความเชื่อว่านาคมีฤทธิ์มาก มีความศักดิ์สิทธิ์ เมื่อน้ำไหลออกมาจากปากของนาคและไหลรดพระสงฆ์ก็ยิ่งทำให้เกิดความขลังมากขึ้น

พิธีกรรมบวชนาคซึ่งให้ความสำคัญหรือระลึกถึงนาคที่แม้ไม่ใช่มนุษย์แต่ก็ให้ความสำคัญในการบวช

ซึ่งพิธีกรรมต่างๆ ได้สะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างพญานาคและผู้คนผ่านพิธีกรรมความเชื่อซึ่งในแง่หนึ่งอาจมองว่าเป็นสัญลักษณ์ของการเปลี่ยนผ่านไปสู่ชีวิตใหม่ เช่น พญานาคในตำนานพรหมชาติ ที่หมายถึง ผู้ซึ่งทางชีวิตอันเหมาะสมทั้งในมิติของเวลาและสถานที่ พญานาคจึงมีอิทธิพลในการกำหนดพฤติกรรมของมนุษย์ได้ ซึ่งคล้ายกันกับหลักปฏิบัติในทางพุทธศาสนาที่คนจะบวชได้ต้องผ่านการบำเพ็ญเพียรอันยิ่งใหญ่ก่อนนั่นเอง

5. พญานาคในฐานะของผู้สร้าง และควบคุมสังคม

ตามตำนานปรัมปราได้กล่าวถึงฤทธิ์ของพญานาค หรือพลังอำนาจของพญานาคที่สามารถเนรมิตหรือทำลายสิ่งต่างๆ ได้ เช่น ตำนานอุรังคธาตุกล่าวถึงพญานาคที่ได้เป็นผู้สร้างนครเวียงจันทน์หรือเวียงจันทบุรี ซึ่งถือเป็นอำนาจของพญานาคในการสร้างบ้านเมือง ในขณะที่ตำนานสิงหนวัตินกล่าวถึงพญานาคที่มีส่วนช่วยในการสร้างเมืองขึ้นใหม่ หลังจากที่เมืองสุวรรณโคฒ์ล่มสลายเพราะฤทธิ์ของพญานาคด้วยเหตุจากความไม่เชื่อศรัทธาของพระยาขอม พญานาคจึงบันดาลให้น้ำท่วมเมืองภายในคืนเดียว ทำให้ผู้คนจำนวนหนึ่งที่ได้ตั้งอยู่ในหลักธรรมจมน้ำตาย ส่วนผู้คนจำนวนหนึ่งที่มีความสุจริตธรรมนั้นสามารถมีชีวิตรอดอยู่ได้¹⁶

ดังนั้นจะเห็นได้ว่าความหมายของพญานาคมีลักษณะของผู้ควบคุมและรักษาระเบียบกฎเกณฑ์ของสังคม พญานาคจึงมีความหมายเป็นทั้งผู้สร้างและผู้ควบคุม หรือให้คุณให้โทษเพื่อเป็นแบบแผนในการดำรงศีลธรรมภายในสังคม

¹⁵ จิตรกร เอ็มพันธ์, “พญานาค เจ้าแห่งแม่น้ำโขง : พิธีกรรมกับระบบความเชื่อพื้นบ้านแห่งวัฒนธรรมอีสาน,” (วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2545), น.260-267.

¹⁶ สุจิตต์ วงศ์เทศ, นาคในประวัติศาสตร์อุษาคเนย์, น.85-87.

6. พญานาคในความหมายที่สัมพันธ์กับแม่น้ำโขง

คติเรื่องนาคเป็นความเชื่อที่สัมพันธ์กับวิถีชีวิตของผู้คนทั้งคนไทย และคนลาวในแถบลุ่มแม่น้ำโขง จนพญานาคกลายเป็นที่รวมความหมายและความรู้สึกต่างๆ ที่มีพลังอำนาจ มีอิทธิพลต่อความคิดจิตใจ และการควบคุมหรือกำหนดพฤติกรรมของผู้คนในสังคมได้

นอกจากความเชื่อในเรื่องเล่าเกี่ยวกับพญานาคต่างๆ ที่กล่าวมาแล้ว เรื่องราวของพญานาคยังมีส่วนเกี่ยวข้องกับสถานที่อันเป็นแหล่งทรัพยากรที่สำคัญ คือ “แม่น้ำโขง” อีกด้วย ในส่วนของตำนานที่เกี่ยวข้องกับแม่น้ำโขงนี้ได้มีตำนานที่กล่าวถึงหลายส่วน เช่น ตำนานการเกิดเมืองสุวรรณโคมคำกล่าวถึงการกำเนิดแม่น้ำโขงว่า “มีพญานาคสองตนเป็นเพื่อนกันชื่อว่าพระยาศรีสัตนาคนหุตนาครอยู่ที่หนองกระแสนหลวง เกิดวิวาทรบกันเรื่องเนื้อช้างกับเนื้อเม่น พญานาคศรีสัตนาคนหุตจึงได้พาไพร่พลหนีออกจากหนองกระแสน เกิดเป็นแม่น้ำสองสายคือแม่น้ำฮู่ อีกสายหนึ่งขุดต่อจากแม่น้ำฮู่ลงมาถึงแคว้นโพธิสารหลวง(อินทรีปัตถ์นคร) จนเกิดเป็นแม่น้ำสายใหญ่เรียกว่าแม่น้ำสะละนที(แม่น้ำโขง)”¹⁷

นอกจากนี้ในเรื่องเล่าที่มีการเข้าใจกันมาอย่างยาวนาน ยังมีการเล่าถึงตำนานที่บ่งบอกถึงความสัมพันธ์ระหว่างพญานาคและแม่น้ำโขง ดังเช่นที่มีการเข้าใจสืบต่อกันมาเป็นเวลานานว่า ในแม่น้ำโขงมีเทพเจ้าทางน้ำเรียกว่าพญานาคอาศัยอยู่ โดยนาคถือเป็นเทพพวกหนึ่งสามารถแปลงกายเป็นงูหรือคนได้ ลำน้ำโขงที่อยู่บริเวณอำเภอโพธิ์ชัยจึงเป็นภพหรือเมืองหน้าด่านที่เป็นทางขึ้นสู่เมืองมนุษย์ของเหล่าพญานาค ตัวอย่างเช่น บริเวณเขตอำเภอโพธิ์ชัยมีความเชื่อกันว่าเป็นเมืองหน้าด่าน โดยเฉพาะที่บริเวณ “แก่งอาสง” ที่เชื่อกันว่ามีถ้ำขนาดใหญ่อยู่

โดยในบริเวณ “แก่งอาสง” ถือเป็นบริเวณที่ลึกที่สุดของแม่น้ำโขง เรียกว่า “สะดือแม่น้ำโขง” มีลักษณะเป็นแอ่งน้ำวนขนาดใหญ่ซึ่งเห็นได้ชัดเจนในช่วงหน้าแล้ง เชื่อกันว่ามีถ้ำใต้น้ำขนาดใหญ่ยาวทะลุถึงในเขตประเทศลาว นอกจากนี้ยังมีความเชื่ออีกกันว่า แก่งอาสงเป็นภพหรือเมืองหลวงของพญานาคอีกด้วย¹⁸

¹⁷ อุดม เขียววงศ์, ตามรอยพญานาค : จากสมัยพุทธกาลสู่ยุคปัจจุบันประสบการณ์ของพระอริยสงฆ์, น.26-27.

¹⁸ จาก “แก่งอาสง...เมืองหลวงของพญานาค”

ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า ความเชื่อเรื่องพญานาคของคนไทย-ลาวและกลุ่มคนในลุ่มแม่น้ำโขง จึงมีที่มาและมูลเหตุแห่งความเชื่อที่ผูกพันกับ พิธีกรรม ความศรัทธา ตลอดจนการให้ความสำคัญกับทรัพยากรธรรมชาติที่หล่อเลี้ยงวิถีชีวิต และเป็นความเชื่อที่ผูกพันเรื่อยมาจากคนรุ่นก่อนจนถึงปัจจุบันอย่างต่อเนื่อง และกลายเป็นเรื่องเล่าขานศรัทธาตลอดมาจนถึงสมัยปัจจุบัน

โดยสรุปจากที่กล่าวถึงความหมายของพญานาคในมิติต่างๆแล้ว ความหมายและความ เป็นมาของพญานาคจึงเป็นลักษณะของความเชื่อที่ผูกพันกับวิถีชีวิต โดยเฉพาะต่อกลุ่มคนและ สัมพันธ์กับสถานที่สำคัญ เช่น แม่น้ำโขงซึ่งถือเป็นวิถีชีวิตของผู้คนทั้งในฝั่งไทยและลาว โดยความ เชื่อดังกล่าวมีนัยสำคัญเชื่อมโยงถึงการควบคุมกำกับให้ผู้คนในแถบนั้นรักษาธรรมชาติ สิ่งแวดล้อม ตลอดจนการประพฤติปฏิบัติตนที่ดี

ความเป็นมาเกี่ยวกับพญานาค ในทางพุทธศาสนา

แม้คติความเชื่อเรื่องเกี่ยวกับพญานาคจะดูเป็นเพียงความเชื่อที่สัมพันธ์กับวิถีชีวิตของคน ในแถบภาคอีสานซึ่งยังไม่สามารถพิสูจน์ได้ในข้อเท็จจริง แต่ในทางพุทธศาสนาเองก็ไม่ได้ปฏิเสธ ในทางตรงกันข้ามพิธีกรรมและความเชื่อท้องถิ่นที่เกี่ยวข้องกับนาคหลายอย่างซึ่งเป็นพิธีกรรมที่ เกิดขึ้นจากวิถีการดำเนินชีวิต ได้เป็นพิธีกรรมที่ผสมผสานระหว่างพิธีกรรมความเชื่อของท้องถิ่น และพิธีกรรมความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับศาสนาพุทธ ดังนั้นพิธีกรรมต่างๆ เกี่ยวกับพญานาคที่ดำรงอยู่ ในปัจจุบันจึงมีความหมายที่สัมพันธ์กับคติความเชื่อทางศาสนาพุทธด้วย

นอกจากพิธีกรรมต่างๆ แล้วสังคมไทยยังรู้จักพญานาคจากตำนานพุทธประวัติต่างๆ เช่น “พญานาคกาลกฐินทร์” ผู้รับรู้การตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าจากถาดที่พระองค์ลอยเสี่ยงทาย รวมถึง “มูจลินทนาคราช” ผู้ขมวดตัวแผ่พังพานบังแดดบังฝนถวายพระพุทธองค์อันเป็นที่มาของ พระพุทธรูปนาคปรก ฯลฯ¹⁹ โดยความเชื่อดังกล่าวทำให้ชาวพุทธมีความนิยมสร้างพระพุทธรูป ปางนาคปรก โดยมักจะสร้างในแบบที่พระนั่งบนตัวพญานาค ซึ่งดูคล้ายกับพญานาคเป็นเหมือน บัลลังก์ เพื่อให้เกิดความสง่างามและทำให้คิดว่าพญานาคคือผู้คุ้มครองพระพุทธเจ้า

¹⁹ พระมหากวี ญาณสาโร, “พญานาคในคัมภีร์พุทธศาสนา,” ใน อนุสรณ์งานกฐิน ณ วัดสะพานคำ ต.ธาตุเชิงชุม อ.เมือง จ.สกลนคร 12 ตุลาคม 2546, น.16.

ตลอดจนยังได้พบเห็นพญานาคผ่านงานศิลปะที่เกี่ยวข้องกับศาสนา โดยพญานาคเป็นสัตว์ในตำนานที่นิยมนำมาใช้ในการตกแต่งให้เกิดความงดงามของอาคารทางศาสนา โดยได้พัฒนาการตกแต่งดัดแปลงลวดลายนาคเป็นรูปทรงต่างๆตามประโยชน์ใช้สอย โดยยังคงความงามไว้ อาทิ ช่อฟ้า ใบระกา จนถึงจิตรกรรมต่างๆ

อย่างไรก็ตาม ยังคงมีการตั้งข้อสังเกตต่อปรากฏการณ์“บั้งไฟพญานาค” กับศาสนาพุทธที่น่าสนใจ เช่น การเกิดขึ้นของบั้งไฟพญานาคนั้นเป็นการเกิดขึ้นในช่วงของวันสำคัญทางศาสนา คือ ในช่วงขึ้น 15 ค่ำ เดือน 11 หรือช่วงวันออกพรรษาเท่านั้น ทำให้เกิดความสัมพันธ์กันระหว่างความเชื่อทางศาสนา และความเชื่อในตำนานเรื่องพญานาคที่อาศัยอยู่ใต้น้ำโขง โดยเฉพาะในเขตอำเภอโพนพิสัย จังหวัดหนองคายที่เกิดปรากฏการณ์ดังกล่าวขึ้น

ในบรรดาความเชื่อตามตำนานโบราณของชาวหนองคาย ได้มีการกล่าวขานในเรื่องหนึ่งถึงพญานาคที่มีความสัมพันธ์ทางศาสนาเกี่ยวกับเรื่อง “พระธาตุกลางน้ำ” ไว้ว่า เมื่อ พ.ศ.2019 ได้มีพระอรหันต์ 5 องค์ อัญเชิญพระบรมสารีริกธาตุฝ่าพระบาทขวาขององค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า 9 พระองค์ มาประดิษฐานในเมืองหล้าหนองคาย(หนองคายปัจจุบัน) ที่คุ้มวัดธาตุ อ.เมือง จ.หนองคาย โดยมีพระมหาสังขวิชัย(เจ้าเมืองสมัยนั้น) ตลอดจนชาวเมือง และพญาสุทโชนาคราช ร่วมสร้างอุโมงค์หินบรรจุพระบรมธาตุไว้

ต่อมาในปี พ.ศ.2109 พระเจ้าไชยเชษฐาธิราชแห่งกรุงศรีสัตนาคนหุต นำข้าราชการไพร่พลจากเวียงจันทน์ร่วมกับชาวเมืองหนองคายสร้างพระมหาเจดีย์ครอบอุโมงค์พระธาตุ ลักษณะเป็นศิลปะล้านช้าง แล้วตั้งพระนามว่า "พระธาตุหล้าหนองคาย" ประดิษฐานริมฝั่งแม่น้ำโขง จนผ่านไปกว่า 100 ปี กระแสน้ำเปลี่ยนทิศกัดเซาะตลิ่งพังเรื่อยๆ ถึงองค์พระธาตุจนพังทลายลงในลำน้ำโขง โดยทอดปลายยอดพระธาตุตามกระแสน้ำที่ไหลเชี่ยวกรากในวันศุกร์ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 9 พ.ศ.2309 จนถึงปัจจุบันเป็นเวลากว่า 150 ปีแล้ว และองค์พระธาตุนี้อยู่ห่างจากฝั่งประเทศไทยประมาณ 100 เมตร

จากเหตุการณ์องค์พระธาตุพังทลายลงแม่น้ำโขง ผู้คนจำนวนไม่น้อยมีความเชื่อว่า "พญานาค" ได้อัญเชิญพระธาตุไปประดิษฐานที่บาดาลเพื่อรักษาไว้มิให้สูญหาย ซึ่งจากการสำรวจของสำนักโบราณคดี กองโบราณคดีได้นำ กรมศิลปากร ได้ส่งเจ้าหน้าที่ดำลงไปศึกษาข้อมูลเกี่ยวกับพระธาตุเพื่อเตรียมบูรณะใหม่ พบว่าสภาพของเจดีย์และองค์พระธาตุยังคงสภาพเดิมได้น้ำสมบูรณ์ครบถ้วนไม่ได้ผุกร่อนไปแม้แต่น้อย ทำให้หลายคนเชื่อว่าเป็นเพราะอิทธิฤทธิ์ของ "พญานาค" ที่คอยปกป้องรักษาองค์พระธาตุ ในช่วงกลางเดือนตุลาคมของทุกปีจะมีลูกไฟขนาดใหญ่ลอยขึ้นจากแม่น้ำโขงใกล้กับองค์พระธาตุจำนวนมาก กลายเป็นตำนานเล่าขานสืบต่อกันมาดรา

เท่าทุกวันนี้ ต่างเล่าลือว่าเป็น "บั้งไฟพญานาค" ที่เหล่าพญานาคทั้งหลายจุณบูชาพระบรมสารีริกธาตุด้วยความเคารพบูชา²⁰

นอกจากเรื่องเล่าต่างๆ ที่บ่งบอกถึงความสัมพันธ์ของพญานาคและตำนานเกี่ยวกับทางศาสนาแล้ว เรื่องราวของ “พญานาค” นั้นยังเกิดขึ้นจากการบอกเล่าของพระภิกษุสงฆ์ผู้ทรงศีลด้วย ซึ่งเรื่องราวบางเรื่องยกมาจากพระไตรปิฎกเพื่อเทศนาธรรม แต่บางเรื่องก็เกิดขึ้นจากประสบการณ์ของพระสงฆ์เอง โดยส่วนใหญ่จะเป็นพระสงฆ์ฝ่ายวิปัสสนากรรมฐานที่ออกธุดงค์ตามป่าเขาที่ลึกลับซับซ้อน และจากพระจริยสงฆ์ผู้ปฏิบัติธรรมอย่างเคร่งครัด เช่น พระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต หลวงปู่ขาว อนาลโย หลวงปู่ชอบ ฐานสโม และหลวงปู่เทสก์ เทสรังสี²¹ ซึ่งต่างบอกเล่าว่าขณะออกบำเพ็ญเพียรกรรมฐานไปยังที่ต่าง ๆ นั้น มักจะพบว่ามีพญานาคมาร่วมฟังพระธรรมเทศนาด้วย

เมื่อพิจารณาจากเรื่องราวพุทธประวัติแล้ว เรื่องราวของพญานาคได้เป็นส่วนหนึ่งของเรื่องราวทางพุทธศาสนา ซึ่งพญานาคในทางพุทธศาสนายังได้แยกประเภทของพญานาคไว้อย่างละเอียดถึง 1,024 ชนิด ในหนังสือ “ปรมัตถโชติกะมหาอภิธัมมัตถสังคหฎีกา” ได้จัดหมวดหมู่พญานาคออกเป็นหมวดหมู่นี้²²

1) กฏุมุข คือ พญานาคนี้มีพิษชนิดหนึ่ง ถ้ากัดผู้ใดแล้ว ร่างกายผู้นั้นจะแข็งไปหมดทั้งตัว อวัยวะต่างๆ เช่น แขนจะงอเข้าและยืดออกไม่ได้ และปวดมาก

2) ปฺตุมุข พญานาคนี้มีพิษชนิดหนึ่ง ถ้ากัดผู้ใดแล้ว รอยแผลที่ถูกกัดนั้นจะเน่าและมีน้ำเหลืองไหลออกมา

3) อฺกฺกิมุข พญานาคนี้มีพิษชนิดหนึ่ง ถ้ากัดผู้ใดแล้ว ก็เกิดความร้อนไปทั่วทั้งตัว และรอยแผลที่ถูกกัดนั้นเป็นรอยร้าวคล้ายกันกับถูกไฟไหม้

4) สฺตฺตุมุข พญานาคนี้มีพิษชนิดหนึ่ง ซึ่งไปกัดผู้ใดเข้าแล้ว ผู้นั้นก็เหมือนกันกับถูกไฟผ่า

ส่วน ตำนานไตรภูมิพระร่วง ก็ยังแบ่งประเภทของพญานาคออกเป็นอีก 2 ประเภท คือ

²⁰ จาก “จังหวัดหนองคาย” <http://www.nongkhai.go.th/>

²¹ อุดม เขียววงศ์, ตามรอยพญานาค : จากสมัยพุทธกาลสู่ยุคปัจจุบันประสบการณ์ของพระอริยสงฆ์, น.45-46.

²² ศ. พลายน้อย, อมนุษย์นิยาย, (กรุงเทพฯ: รวมสาส์น, 2544), น.354 – 358.

1) ชลขพญานาค พญานาคที่เกิดอยู่ในน้ำ ในไตรภูมิพระร่วงกล่าวว่า พญานาคพวกนี้สามารถเนรมิตตนได้แต่ในน้ำ บนบกเนรมิตตนไม่ได้ เช่น ที่ปรากฏความว่า “ที่เขาเกิดก็ดี ที่เขาตายก็ดี ที่เขาอนก็ดี ที่เขาสมาคมด้วยกันก็ดี ที่ลอกคราบก็ดี แลในสถานทั้งนี้แลเขาอยู่แห่งใดแห่งหนึ่งก็ดี เขามิอาจเนรมิตตนเขาให้เป็นอันอื่นได้”²³

2) ถลขพญานาค พญานาคที่เกิดบนบก ในไตรภูมิพระร่วงกล่าวว่า พญานาคพวกนี้สามารถเนรมิตตนได้แต่บนบก ในน้ำเนรมิตตนไม่ได้

ในครั้งพระพุทธกาลก็ได้มีการกล่าวถึงความเกี่ยวข้องในเรื่องของพญานาคและพระพุทธประวัติของพระพุทธเจ้าในหลายๆเหตุการณ์ ซึ่งมีเรื่องราวปรากฏต่างๆในพระไตรปิฎก ได้แก่²⁴

1) เรื่องมัจฉลินทนาคราช คือ พระพุทธเจ้าทรงเข้าสมาธิอยู่ใต้ต้นอชปาลนิโครธได้ 7 วัน แล้วทรงออกจากสมาธิ เสด็จไปเสวยมุตติสุขภายใต้ต้นมัจฉลินท์ตลอด 7 วัน ในขณะที่นั้นเกิดฝนตกพรำเจ็ดด้วยลมหนาวตลอด 7 วัน ครั้นนั้นมัจฉลินทนาคราชออกจากที่อยู่ของตน ได้บังพระกายของพระพุทธเจ้าด้วยขนาด 7 รอบ และแผ่พังพานใหญ่เหนือพระเศียร ไม่ให้ฝนตก ความหนาว ความร้อน ลม แดด เหลือบ ขุน เบียดเบียนพระพุทธเจ้า ครั้นล่วง 7 วัน อากาศปลอดโปร่งปราศจากฝนแล้ว จึงคลายขนจากพระกายของพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นที่มาของพระนาคปรก

2) เรื่องชฎิลสามพี่น้อง พระพุทธเจ้าได้เสด็จจาริกไปถึงตำบลอุรุเวลาซึ่งเป็นที่อยู่ของชฎิลสามพี่น้อง ผู้พี่ชื่ออุรุเวลกัสสปมีบริวาร 500 คน คนรองชื่อทักสสปมีบริวาร 300 คน คนเล็กชื่อคยาศกสสปมีบริวาร 200 คน ชฎิลทั้งสามเป็นเจ้าของลัทธิบูชาไฟ เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จไปสู่อาศรมของชฎิลผู้พี่อาศัยอยู่ในโรงบูชาเพลิงหนึ่งคั่น ชฎิลผู้พี่ไม่อนุญาตให้พระพุทธเจ้าเข้าพักอาศัยที่โรงบูชาเพลิง เพราะเป็นที่อยู่ของพญานาคที่ดุร้ายมีฤทธิ์จะทำลายพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าขอเข้าพักอาศัยโรงบูชาเพลิงถึง 3 ครั้ง โดยพระองค์ให้เหตุผลว่าพญานาคจะไม่ทำร้ายพระองค์ ชฎิลจึงยอม ในคั่นนั้นพระพุทธเจ้าได้ต่อสู้กับพญานาคในโรงบูชาเพลิง และพระองค์ปราบพญานาคจนหมดฤทธิ์ ดั้นเข้ามาทรงขดพญานาคไว้ในบาตร แล้วเอามาให้ชฎิลผู้พี่ดู “พญานาคของท่านเราครอบงำเดชของมันด้วยเดชของเราแล้ว” ชฎิลสามพี่น้องเห็นอนุภาพของพระพุทธเจ้าหลายครั้ง

²³ อ้างใน สัตติยะพันธ์ คชมิตร, “พัฒนาการของความเชื่อเรื่องนาคแถบลุ่มน้ำโขง ตั้งแต่ยุคอุรังคธาตุสู่ประวัติศาสตร์ร่วมสมัย,” น.24.

²⁴ พระมหากาฬ ญาณสาโร, พญานาคในลัทธิพระพุทธศาสนา, น.15-25.

ในที่สุดก็ถึงลัทธิของตน พุทธชอบบรรพชาอุปสมบทต่อพระพุทธเจ้า

3) เรื่องนาคแปลงกายเป็นมนุษย์มาขอบวช นาคตัวหนึ่งได้เห็นการปฏิบัติตนของพระสงฆ์สาวกของพระพุทธเจ้าจึงเกิดความเลื่อมใสและเกิดความเบื่อหน่ายในชาติกำเนิดของตน จึงแปลงร่างเป็นชายหนุ่มขอบรรพชาอุปสมบทกับภิกษุทั้งหลาย พระนาคได้อาศัยอยู่ในวิหารสุดเขตกับภิกษุรูปหนึ่ง เมื่อภิกษุออกจากวิหารไป พระนาคก็จำวัดกลายเป็นงูใหญ่ขนาดหางยื่นออกไป ครั้นภิกษุนั้นผลัดวันประจวบเข้าไปในวิหารได้เห็นงูใหญ่อยู่ในวิหารก็ร้องเอะอะขึ้น ภิกษุทั้งหลายต่างวิ่งไปตามภิกษุรูปนั้น ท่านร้องเอะอะทำไม ภิกษุรูปนั้นบอกว่าวิหารนี้มีงูใหญ่ขนาดหางยื่นออกไปทางหน้าต่าง ฝ่ายนาคตื่นขึ้นเพราะเสียงนั้นแล้วนั่งอยู่บนอาสนะของตน ภิกษุทั้งหลายจึงถามพระนาคว่าท่านเป็นใคร พระนาคจึงเล่าความจริงให้ฟัง ภิกษุเหล่านั้นได้กราบทูลให้พระพุทธเจ้าทรงทราบ พระพุทธเจ้าจึงสั่งให้ประชุมพระภิกษุสงฆ์ แล้วทรงประทานโอวาทแก่พระนาคว่า “พวกเจ้าเป็นนาคมีความไม่ถ่องแท้ในพระธรรมวินัยเป็นธรรมดา ไปเกิดเป็นนาค จงไปรักษาศูโตใน วันที่ 14 ที่ 15 และ ที่ 8 แห่งปีภิกษุเหล่านั้นแหละ ด้วยวิธีนี้เจ้าจักพ้นกำเนิดนาค และจักได้เป็นมนุษย์” นาคมีความเสียใจน้ำตาไหล ร้องโหยหวนแล้วสลัดไป พระพุทธเจ้าจึงแจ้งให้พระภิกษุสงฆ์ทั้งหลายได้ทราบว่า นาคเป็นสัตว์เดรัจฉาน ภิกษุไม่พึงให้อุปสมบทแล้วต้องให้สึกเสีย

4) เรื่องมินันโทปนันทะนาคราช ครั้งหนึ่งเมื่อพระพุทธเจ้าได้เสด็จพร้อมด้วยพระอรหันต์จำนวน 500 รูปเพื่อเสด็จไปยังเทวโลก ได้ผ่านวิมานของเหล่านาคที่กำลังมีการรื่นเริงกันอย่างสนุกสนาน โดยมินันโทปนันทะนาคราชเป็นประธานใหญ่ เมื่อเห็นพระสงฆ์ผ่านไปเหนือวิมานจึงโกรธมาก มินันโทปนันทะนาคราชจึงแปลงตนเป็นนาคขนาดใหญ่พันโอบาเขาพระสุเมรุด้วยขดถึง 7 รอบ แล้วแผ่พังพานบังขึ้นดาวดึงส์เอาไว้ เพื่อไม่ให้พระพุทธเจ้าและพระสงฆ์ผ่านไป และเมื่อเป็นดังนั้นได้มีพระอรหันต์หลายรูปอาสาปราบ แต่พระพุทธเจ้าไม่ทรงอนุญาต จนพระโมคคัลลานะผู้ซึ่งตามเสด็จไปด้วยอาสา พระองค์จึงอนุญาต ดังนั้นพระโมคคัลลานะจึงได้แปลงกายเป็นนาคราชขนาดใหญ่กว่าเท่าตัว พันเอานาคนั้น โทปะนันทะนาคราชเอาไว้ด้วยขดถึง 14 รอบ มินันโทปะนันทะนาคราชทนไม่ไหว จึงแปลงร่างเป็นมาณพหนุ่มยอมแพ้แก่พระโมคคัลลานะ และในที่สุดจึงยอมให้พระพุทธเจ้าพร้อมพระอรหันต์ผ่านไปโดยดี

จากเรื่องราวของพญานาคในพระไตรปิฎกที่มีเรื่องราวของพญานาคสอดแทรกอยู่หลายเรื่องก็แสดงให้เห็นว่าพญานาคนั้นเป็นสัตว์ที่มีบทบาททางพุทธศาสนา ซึ่งเข้ามาเกี่ยวพันกับเรื่องราวของพระพุทธเจ้าที่ในแง่หนึ่งเป็นการสอดแทรกรากฐานภูมิปัญญาที่เป็นคติทางพุทธศาสนาให้ได้พิจารณา และจะเห็นได้ว่าการที่พุทธศาสนาเข้ามาเป็นแก่นของความเชื่อเรื่องพญานาคนั้น ทำให้ความเชื่อเรื่องพญานาคกลายเป็นเรื่องที่ผสมผสานกันระหว่างความเชื่อดั้งเดิมและคติทางพุทธศาสนา

ข้อนำสังเกตประการหนึ่ง คือ การเข้าไปแทนที่หรือการหาความสมดุลระหว่างแนวความเชื่อทางศาสนากับความเชื่อท้องถิ่น ทำให้เห็นว่าความเชื่อตามศาสนาพุทธไม่ได้เป็นการทำลายความเชื่อดั้งเดิม แต่เป็นความเชื่อที่ผสมผสานทางศาสนา ยิ่งทำให้เกิดความน่าเชื่อถือ เลื่อมใส และทำให้เห็นความสำคัญของศาสนาพุทธมากยิ่งขึ้นกว่าเดิม ดังที่เราจะเห็นว่าเมื่อมีการกล่าวถึงตำนานเกี่ยวกับพญานาค ก็มักจะเป็นเรื่องที่ผนวกคติความเชื่อและข้อคิดทางศาสนาต่างๆ เข้ากับเรื่องราวและความเข้าใจดังกล่าว เช่น การประพาศปฏิบัติตนของพญานาคได้ปรากฏในตำนานทางพุทธศาสนาซึ่งได้เข้ามามีส่วนในการปกป้องรักษาสถานที่ศักดิ์สิทธิ์และพุทธศาสนา เป็นต้น และหน้าที่สำคัญของพญานาคก็ยังเป็นสัญลักษณ์ที่นำมาสู่การอำนวยการอำนวยความอุดมสมบูรณ์ การปกป้องพิทักษ์ชุมชนในอีกทางหนึ่งด้วย²⁵

ดังนั้น การให้การนับถือและบูชาต่างๆ ซึ่งมาบรรจบกันกับคติทางศาสนาพุทธ จึงทำให้ความเชื่อดั้งเดิมต่างๆ เหล่านั้นเกิดการดัดแปลงให้เข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของพุทธศาสนา จนกลายเป็นคำอธิบายตามตำนานทางพุทธศาสนาที่ใช้ในการเทศนาธรรมเสมอมา

ความเป็นมาเกี่ยวกับบั้งไฟพญานาค

ปรากฏการณ์บั้งไฟพญานาค เป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในคืนของวันออกพรรษาหรือขึ้น 15 ค่ำ เดือน 11 โดยเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นติดต่อกันมาถึงกว่าร้อยปี บั้งไฟพญานาคจึงเป็นความเชื่อสืบเนื่องต่อกันมาว่ามีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับแม่น้ำโขง ซึ่งแม่น้ำโขงถือเป็นแม่น้ำที่เป็นแม่น้ำสายหลักของหลายประเทศในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มีความยาวเป็นระยะทางกว่า 4,000 กิโลเมตร มีต้นกำเนิดจากทางตอนใต้ของประเทศจีน ผ่านประเทศพม่าและลาว จนมาสิ้นสุดและไหลลงสู่ทะเลจีนใต้บริเวณอ่าวไทย แต่ในระยะทางยาวไกลของแม่น้ำโขงนั้นมีเพียงจุดเดียว คือ จังหวัดหนองคาย ในเขตอำเภอโพนพิสัย กิ่งอำเภอรัตนาวาปี และแก่งอาสง อำเภอบึงกาฬเท่านั้น ที่เกิดปรากฏการณ์บั้งไฟพญานาคขึ้น

ปรากฏการณ์บั้งไฟพญานาค คือ ปรากฏการณ์ที่มีลูกไฟ สีแดงอมชมพูออกสีบานเย็น หรือสีแดงทับทิม ไม่มีเสียง ไม่มีควัน ไม่มีเปลว ปรากฏเหนือผิวน้ำตั้งแต่ระดับ 1 - 30 เมตร พุ่งขึ้น

²⁵ ศัตยะพันธ์ คุชมิตร, “พัฒนาการของความเชื่อเรื่องนาคแถบลุ่มน้ำโขง ตั้งแต่ยุคอุรังคธาตุสู่ประวัติศาสตร์ร่วมสมัย,” น.71.

สูงประมาณ 50 - 150 เมตร เป็นเวลา 5 - 10 วินาที แล้วก็จะหายไปในอากาศ ทั่วๆ ที่ดวงไฟยังโตอยู่ มิได้หรีดเล็กลงแล้วค่อยๆ คับ และไม่มีลักษณะโค้งตกลงมาเหมือนดอกไม้ไฟ ขนาดของลูกไฟที่เกิดขึ้นนั้นมีขนาดโตเท่าผลส้ม ขนาดกลางเท่าไข่ไก่ ขนาดเล็กเท่าหัวแม่มือ เกิดขึ้นทั้งกลางแม่น้ำโขงและบริเวณใกล้ๆ ฝั่ง หากเกิดกลางแม่น้ำโขงลูกไฟจะเอนเข้าหาฝั่ง แต่หากขึ้นริมฝั่งลูกไฟจะเอนออกไปกลางแม่น้ำโขง

ลักษณะการพุ่งขึ้นจากน้ำ ถ้าอยู่ใกล้ฝั่งพุ่งขึ้นสูงจะเอนเข้าหาฝั่งมากกว่าเอนออกนอกฝั่ง วิ่งเร็วช้าไม่เท่ากัน ถ้าอยู่ใกล้ฝั่งจะช้า ถ้าเกิดอยู่กลางน้ำจะเร็ว ลักษณะของลูกไฟไม่เหมือนกัน ถ้าเกิดอยู่บริเวณอำเภอโพธิ์พิสัยจะเป็นสีแดงอมชมพู ถ้าเกิดขึ้นที่แก่งอาสง ตำบลหอคำ อำเภอบึงกาฬ จะเป็นสีเขียวจนเห็นได้ชัด ลูกไฟที่พุ่งขึ้นเมื่อสูงสุดแล้วจะหายไปเฉยๆ ไม่มีการตกลงมาให้เห็น ลูกไฟที่เกิดขึ้นไม่มีเสียง ไม่มีเปลว ไม่มีควันเหมือนลูกไฟทั่วไป ซึ่งผู้ที่อาศัยอยู่ตามริมแม่น้ำโขง บริเวณตั้งแต่บ้านวัดหลวง เขตโพธิ์พิสัย เรียกกันมาแต่ตั้งแต่สมัยอดีตว่า “บั้งไฟพญานาค”²⁶

ช่วงเวลาที่พบ คือ ช่วงเทศกาลออกพรรษาของทุกปี โดยเฉพาะคืนวันเพ็ญขึ้น 15 ค่ำ เดือน 11 ซึ่งเป็นวันออกพรรษา (ปีใดมีเดือนแปดสองหนจะเลื่อนไปอีก 1 วัน คือ วันแรม 1 ค่ำ เดือน 11 ซึ่งตรงกับวันขึ้น 15 ค่ำของประเพณีลาว)

ส่วนเวลาที่เกิดปรากฏการณ์จะไม่มีความแน่นอน โดยจะเริ่มปรากฏให้เห็นตั้งแต่เวลาหลังพระอาทิตย์ตกดินจนถึงเวลาประมาณ 23.00 น. บางปีเกิดตั้งแต่หัวค่ำเวลา 18.00 น. บางปีเกิดในเวลาตั้งแต่ 3-4 ทุ่ม เกิดจนไปถึงเวลาเที่ยงคืนถึง 02.00 น. จำนวนที่เกิดขึ้นนั้น จำนวนไม่เท่ากัน บางแห่งเกิดขึ้นเพียง 1 ลูก บางแห่งเกิดขึ้น 20 ลูก หรือบางแห่งก็เกิด 50-100 ลูก หรือมีมากกว่านั้น

สถานที่ที่เกิดบั้งไฟพญานาคส่วนมากจะเป็นลำแม่น้ำโขง แต่ก็ยังมีบ้างเกิดขึ้นในห้วยหนองที่อยู่ใกล้กับแม่น้ำโขง และอยู่ในท้องที่อำเภอโพธิ์พิสัย, อำเภอปากคาด, กิ่งอำเภอรัตนวาปี บริเวณบ้านอาสง(วัดอาสง) ตำบลหอคำ อำเภอบึงกาฬ, อำเภอศรีเชียงใหม่ (วัดหินหมากเป้ง), บ้านผาดัง อำเภอสังคม

บริเวณที่พบ คือ แม่น้ำโขงบริเวณวัดไทย บริเวณวัดจุมพล, บริเวณปากห้วยหลวงที่แม่น้ำห้วยหลวงไหลลงสู่แม่น้ำโขง, บริเวณวัดหลวง, บริเวณบ้านจอมนาง, ที่หนองสรวงซึ่งเป็นหนองน้ำขนาดใหญ่, ปากน้ำห้วยเป่ บ้านน้ำเป่ กิ่งอำเภอรัตนวาปี, บริเวณตลิ่งวัดบ้านหนองกุ่ม

²⁶ อ.บุรพา, เรื่องรอยนาค, น.63.

1. บริเวณที่ว่าการอำเภอสังขม
2. อ่างปลาบึก บ้านผาตั้ง อำเภอสังขม
3. วัดหินหมากเป้ง วัดหลวงปู่เทสก์พระอรหันต์แห่งจังหวัดหนองคาย อำเภอ
โซ่ก้นว่าที่นี้คือปากทางเข้าเมืองพญานาค)
4. บ้านหินโงม ตำบลหินโงม อำเภอเมืองหนองคาย
5. ปากห้วยวังสู บ้านจอมมณี อำเภอเมืองหนองคาย
6. บริเวณทำน้ำวัดท่าหลวง ปากห้วยหลวง อำเภอโพนพิสัย
7. ทำน้ำวัดจุมพล วัดจอมนาง อำเภอโพนพิสัย
8. หนองสรวง อำเภอโพนพิสัย
9. เวินพระสุก ท่าทรายรวมโชค อำเภอโพนพิสัย
10. ปากห้วยเป บ้านน้ำเป กิ่งอำเภอรัตนวาปี
11. วัดเปงจานเหนือ กิ่งอำเภอรัตนวาปี
12. บ้านปากคาด ปากคาคมวลชน ห้วยคาด อำเภอปากคาด
13. ที่แก่งอาง ริมฝั่งแม่น้ำโขง บริเวณวัดอาสงศิลาาวต

ภาพที่ 1 : แผนที่แสดงจุดชมบั้งไฟพญานาค

ในทางตำนานความเชื่อกล่าวถึงปรากฏการณ์บั้งไฟพญานาคว่า “เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จขึ้น ไปโปรดพระมารดาบนดาวดึงส์ครบ 3 เดือนและเสด็จกลับโลกมนุษย์ พญานาคได้เนรมิตบันได แก้วเงิน ทอง เสด็จลงมา มนุษย์ เทวดา พญานาคได้ฉลองสมโภชในคืนวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 11 ซึ่งเป็นวันออกพรรษา เพื่อเป็นการต้อนรับพระพุทธองค์ มนุษย์จะนำกระทงไปลอยน้ำหรือมีการไหล เรือไฟเป็นการสักการบูชา ส่วนบรรดาพญานาคที่อยู่ตามลำแม่น้ำโขงก็ทำบั้งไฟถวายเป็นพุทธบูชา ลูกไฟพุ่งขึ้นมาตามลำแม่น้ำโขงจึงเรียกกันว่า “บั้งไฟพญานาค”²⁷ แต่เดิมนั้นบั้งไฟดังกล่าว ถูกเรียกว่า “บั้งไฟผี” ต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นบั้งไฟพญานาคเพราะคำว่า “ผี” นั้นไม่เป็นมงคล และ เหตุการณ์นี้เกิดในวันสำคัญทางพุทธศาสนาจึงเปลี่ยนชื่อให้สอดคล้องกับสัตว์กึ่งเทพที่ปรากฏ เรื่องราวในพุทธศาสนา อีกทั้งชุมชนลุ่มแม่น้ำโขงนี้ยังมีตำนานความเชื่อเรื่องพญานาคอยู่มาก

ปรากฏการณ์บั้งไฟพญานาคที่เกิดขึ้นกับพื้นที่ในลุ่มแม่น้ำโขง โดยเฉพาะอย่างยิ่งใน บริเวณอำเภอโพธิ์ชัยและบ้านโคก จังหวัดหนองคายนั้น ทำให้เกิดการท่องเที่ยวที่คึกคัก ในวัน ออกพรรษาจะมีทั้งชาวบ้านในท้องถิ่นเองและนักท่องเที่ยวจากต่างถิ่นจำนวนมาก มารอชม ปรากฏการณ์บั้งไฟพญานาค ทั้งนี้เกิดจากความเชื่อเรื่องความเหนือธรรมชาติของพญานาคต่างๆ ที่ สืบทอดกันมา

ปรากฏการณ์ต่างๆ ที่เกี่ยวกับพญานาค โดยเฉพาะบั้งไฟพญานาคสามารถดึงดูด นักท่องเที่ยวให้มาเที่ยวดินแดนแถบนี้ได้ ซึ่งการมาของนักท่องเที่ยวในแต่ละครั้งนั้นส่งผลดีต่อ เศรษฐกิจของชุมชนลุ่มแม่น้ำโขง ทำให้มีความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจอย่างรวดเร็ว มีกระแส เงินแพร่สะพัดมาก ทั้งนี้อาจเป็นเพราะเรื่องราวของพญานาคนั้นถือเป็นสิ่งลึกลับที่ยังพิสูจน์ไม่ได้ ว่าเกิดจากอะไร และพญานาคมีตัวตนจริงหรือไม่ ดังนั้นเรื่องราวใดๆ ที่เกี่ยวข้องกับพญานาคจึง ได้รับความสนใจจากผู้คนจำนวนมาก นอกจากนี้หน่วยงานรัฐเองก็เห็นถึงประโยชน์จากเรื่องนี้ จึงมีการประชาสัมพันธ์ปรากฏการณ์ต่างๆ ที่เกี่ยวกับพญานาคโดยเฉพาะบั้งไฟพญานาค และการที่ เรื่องพญานาคนี้เป็นเรื่องของความลึกลับก็ย่อมส่งผลที่ดีต่อการท่องเที่ยวที่เกิดขึ้น

²⁷ จาก “เหตุเกิดที่โพธิ์ชัย”

บั้งไฟพญานาคในทางวิทยาศาสตร์

นอกจากปรากฏการณ์บั้งไฟพญานาคจะถูกอธิบายโดยคติความเชื่อและตำนานความเชื่อต่างๆ นานาเกี่ยวกับความเชื่อมโยงกับพญานาค จนกลายเป็นจุดขายของชุมชนท้องถิ่นที่ทำให้เกิดการท่องเที่ยวเพื่อชมปรากฏการณ์ดังกล่าว แต่อย่างไรก็ตามภายใต้สิ่งที่ล้าสมัยเกี่ยวกับระหว่างความเชื่อและความจริง ก็มีการอธิบายปรากฏการณ์ดังกล่าวในอีกลักษณะหนึ่งที่พยายามพิสูจน์ให้เห็นว่าการเกิดขึ้นของบั้งไฟพญานาคนั้นเป็นปรากฏการณ์ตามธรรมชาติที่สามารถอธิบายได้ในทางวิทยาศาสตร์ ซึ่งก็เป็นการอธิบายที่ปรากฏขึ้นภายหลังที่บั้งไฟพญานาคได้กลายเป็นปรากฏการณ์ที่ถูกกล่าวถึงในวงกว้าง²⁸ แต่การอธิบายปรากฏการณ์โดยวิธีทางวิทยาศาสตร์อาจไม่ได้รับการนำมากล่าวกันมากนักหากเปรียบเทียบกับบั้งไฟพญานาคที่เป็นเรื่องเล่าตำนาน

ในการอธิบายที่เป็นความเชื่อทางวิทยาศาสตร์นั้น นายแพทย์มนัส กนกศิลป์ กุมารแพทย์ประจำโรงพยาบาลหนองคาย ซึ่งได้เฝ้าติดตามศึกษาปรากฏการณ์การเกิดบั้งไฟพญานาคมาโดยตลอด ได้ทดลองและวิเคราะห์การเกิดปรากฏการณ์ตามหลักวิทยาศาสตร์และได้มีการอธิบายปรากฏการณ์บั้งไฟพญานาคเอาไว้ ซึ่งนายแพทย์มนัสมองว่าลูกไฟที่เกิดขึ้นนั้นเกิดจากก๊าซมีเทน-ไนโตรเจน ที่อธิบายได้ว่า

“ก๊าซมีเทน-ไนโตรเจนเกิดจากการอาศัยอยู่ร่วมกันระหว่างแบคทีเรียที่ทนต่อออกซิเจนได้และแบคทีเรียกลุ่มมีเทนฟอร์มเมอร์ซึ่งดำรงชีวิตได้ในสภาพไร้ออกซิเจนเท่านั้น ณ ความลึกของแม่น้ำโขงและแหล่งน้ำข้างเคียง 4.55 – 13.40 เมตร ตำแหน่งที่มีสารอินทรีย์พอเหมาะได้ผิวโคลนหรือทรายท้องแม่น้ำโขง ซึ่งระดับน้ำขนาดนี้จะมีอุณหภูมิไม่ต่ำกว่า 15 °C มีปริมาณออกซิเจนน้อยหรือไม่มีเลย โดยแสงแดดที่ส่องลงมาในภาวะอุณหภูมิเฉลี่ยของอากาศ ณ 10 น. , 13 น. , 16 น. ในวันนั้นมีค่ามากกว่า 26 °C แม่น้ำโขงตำแหน่งนี้จะมีค่า PH ระหว่าง 6.4 – 7.8 แสงแดดที่ส่องลงมาทำให้น้ำโขงเหนือผิวโคลนหรือทรายท้องน้ำ ณ จุดนั้นร้อนพอที่จะก่อให้เกิดการย่อยสลายอินทรีย์ หลังจากใช้เวลาหมัก 3-6 ชม. จะได้ก๊าซมีเทนปริมาณมากพอที่จะก่อให้เกิดความดันก๊าซในผิวทรายอย่างน้อย 1.45 เท่าของความดันบรรยากาศ หล่มทรายก็จะไม่สามารถรับแรงดันได้ ก๊าซจะหลุดออกมาและพุ่งขึ้นเมื่อไหลพ้นน้ำ ฟองก๊าซที่โตกว่า 15 ซีซี จะพุ่งกระจายไปบางส่วน โดยเหลือแกนในของก๊าซไม่ต่ำกว่า 12 ซีซี(ขนาดหัวแม่มือ)ลอยสูงขึ้นไปกระทบกับอนุภาพออกซิเจนอะตอมที่มีประจุที่มีพลังงานสูง และมีความหนาแน่นมากพอในคืนวันนั้น เกิด

²⁸ ดู “บั้งไฟพญานาคทางวิทยาศาสตร์” <http://mail.hu.ac.th/~s4152028/waanD.html>

การสันดาปอย่างรวดเร็วติดไฟได้ ดวงไฟหลากสีมากกว่า 95% ของดวงไฟมีผู้พบเห็นจะเป็นสีแดงอำพัน”²⁹

โดยนายแพทย์มนัสพบว่าช่วงเวลาที่จะเกิดลักษณะดังกล่าว คือ ช่วงเดือนมีนาคม , เมษายน , พฤษภาคม , กันยายน และตุลาคม ซึ่งในช่วงเวลานี้เป็นช่วงที่โลกโคจรเข้าใกล้ดวงอาทิตย์มากที่สุด ทำให้รังสีอัลตราไวโอเล็ตชนิดบีซึ่งมีคุณสมบัติทำลายม่านโอโซนได้ เพิ่มปริมาณสูงขึ้นและเจาะทะลวม่านโอโซนมายังพื้นโลกได้มากขึ้น ดังจะเห็นได้จากการลดของปริมาณโอโซนในระดับผิวโลก ณ สถานีตรวจวัดโอโซนทั่วประเทศไทย ในวันเกิดบั้งไฟพญานาค

อย่างไรก็ตาม แม้จะมีการกล่าวอธิบายในเชิงของการพิสูจน์ว่าเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ แต่ก็ได้มีการตั้งข้อสังเกตต่อปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นโดยไม่เกี่ยวข้องกับความเชื่อเรื่องพญานาคว่าบั้งไฟพญานาคอาจเป็นปรากฏการณ์ที่มนุษย์เป็นผู้สร้างขึ้นด้วยวิธีการต่างๆ ดังเช่นที่นายสมชาติ วิทยารุ่งเรือง ซึ่งนับเป็นหนึ่งในผู้ที่พยายามหาเหตุผลมาประกอบเพื่อพิสูจน์ให้เห็นว่าบั้งไฟพญานาคนั้นเกิดขึ้นจากฝีมือมนุษย์ โดยเขาได้ตั้งสมมติฐานเอาไว้ว่าถ้าบั้งไฟพญานาคเป็นฝีมือของมนุษย์จริงๆ มนุษย์จะทำได้มาได้อย่างไรบ้าง ซึ่งสมชาติได้สรุปวิธีการทำบั้งไฟพญานาคในแบบที่เป็นไปได้ขึ้นมาในหลายวิธีการ³⁰

ในประเด็นนี้ นายแพทย์มนัส กนกศิลป์ ซึ่งเป็นผู้ที่อธิบายปรากฏการณ์ดังกล่าวว่าเป็นปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ กลับมองตรงกันข้ามว่าเป็นไปไม่ได้ที่ปรากฏการณ์บั้งไฟพญานาคจะเป็นสิ่งที่มนุษย์ทำขึ้น โดยตั้งสมมติฐานแย้งไว้หลายประการ³¹ ตัวอย่างเช่น

1. คนที่กระทำได้ต้องแข็งแรงมากเพราะกระแสน้ำมีความแรงมาก ในขณะที่คนธรรมดาถอดเสื้ออยู่ในน้ำยังทรงตัวไม่อยู่
2. นพ.มนัส กนกศิลป์ ได้เริ่มศึกษาเมื่อปี 2522 ก็มีบั้งไฟพญานาคขึ้นมาแล้ว 120 ปี ซึ่งจริง ๆ แล้วต้องเกิดขึ้นนานกว่านี้อีก ดังนั้นคนที่จะทำบั้งไฟพญานาคขึ้นมาเองจะต้องมีอายุมากกว่า 104 ปี และต้องทำด้วยตัวเองจึงจะกุมความลับได้

²⁹ พนิดา (นามแฝง) “ไขปริศนาบั้งไฟพญานาค มหัศจรรย์แห่งลุ่มน้ำโขง,” *ศิลปวัฒนธรรม*, 16 : 4 (กุมภาพันธ์ 2538), น.78-79.

³⁰ คูสมมติฐานดังกล่าวใน “บั้งไฟพญานาคกับเหตุผลที่คนทำได้และไม่ได้,”

<http://manager.co.th/Travel/ViewNews.aspx?NewsID=2000000034560>

³¹ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

3. การเกิดของบั้งไฟ เกิดขึ้น 52 ตำแหน่ง ประมาณ 1,500 – 2,500 ลูก เป็นเรื่องยากหากจะทำขึ้นโดยคนเดียว หรือหากทำก็ต้องมีคนไปดำน้ำในหลายๆ จุดเพื่อทำเรื่องนี้

4. ต้องมีความกล้ามาก นอกจากจะไม่กลัวพญานาคแล้ว ยังต้องกล้าที่ทานกระแสน้ำที่ลึกมาก และไม่กลัวที่จะโดนเอ็ม 16 ของหน่วย นปช. ซึ่งเคยบอกว่ามันขึ้นเฉียดเรือเขาเลย

ฯลฯ

การพยายามอธิบายปรากฏการณ์บั้งไฟพญานาคในลักษณะที่เป็นวิทยาศาสตร์ข้างต้น เป็นเพียงตัวอย่างหนึ่งที่เป็นอีกความเชื่อที่พยายามพิสูจน์ในลักษณะที่เป็นสมัยใหม่ ภายใต้วความเชื่อเรื่องพญานาคที่เป็นความเชื่อโบราณ กระนั้นก็ตามแม้ปัจจุบันจะมีนักวิทยาศาสตร์ นักวิชาการ และผู้เชี่ยวชาญด้านต่างๆ หลายคนพยายามให้คำอธิบายปรากฏการณ์ประหลาดต่างๆ ที่เกิดขึ้นในทางวิทยาศาสตร์และเหตุผล แต่ส่วนใหญ่การอธิบายในเชิงเหตุผลเหล่านี้ก็ยังไม่สามารถอธิบายปรากฏการณ์ต่างๆ อย่างชัดเจน

คนส่วนใหญ่โดยเฉพาะผู้ที่อาศัยอยู่แถบลุ่มแม่น้ำโขงซึ่งมีความเชื่อและศรัทธาในเรื่องต่างๆ เกี่ยวกับพญานาคก็ยังคงมีข้อสงสัยอีกมากมายตามมา และเชื่อว่าปรากฏการณ์เหล่านั้นเป็นการกระทำของพญานาคอยู่เช่นเดิม ส่วนหนึ่งอาจเป็นเพราะความเชื่อเรื่องพญานาคได้หยั่งรากลึกลงในความเชื่อและวิถีชีวิตของพวกเขามาเป็นเวลานานร้อยๆ ปี ทั้งความเชื่อเรื่องบรรพบุรุษ(Totem) ว่าบรรพบุรุษสืบเชื้อสายมาจากนาคหรือผู้ที่สืบทอดผ่านวรรณกรรมปรัมปรา³² ความเชื่อเรื่องพญานาคที่เป็นเหมือนเทพที่ดูแลรักษาแม่น้ำที่สืบทอดผ่านศาสนาพุทธ ฯลฯ ความเชื่อเหล่านี้ได้สะท้อนออกมาในวิถีชีวิตของชาวไทยและลาวที่อาศัยอยู่บริเวณลุ่มแม่น้ำโขง ทั้งด้านความเป็นอยู่ ประเพณี พิธีกรรมต่างๆ และยังเป็นตัวเชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนทั้งสองฝั่งโขงเข้าด้วยกันอีกด้วย จึงทำให้เรื่องราวต่างๆ เกี่ยวกับพญานาคที่สืบทอดต่อกันมายังคงเป็นความหมายที่ดำรงอยู่ในปัจจุบัน

ทุกวันนี้แม้เราจะมีเทคโนโลยีที่ก้าวหน้ามากเพียงใด แต่กระนั้นเรื่องพญานาคก็ยังคงเป็นเรื่องลึกลับที่อาจไม่ต้องการการพิสูจน์ในเชิงเหตุผลทางวิทยาศาสตร์ก็ได้ เพราะการพิสูจน์ไม่ได้นี่เองที่เป็นตัวดึงดูดให้คนต่างถิ่นเข้ามาพิสูจน์ความมีตัวตนของพญานาค ทั้งที่คนในพื้นที่นั้นเชื่อเรื่องนี้อยู่เต็มเปี่ยม และหน่วยงานรัฐกับภาคเอกชนเองก็พยายามประชาสัมพันธ์สนับสนุนให้คน

³² สุจิตต์ วงศ์เทศ, นาคในประวัติศาสตร์อุษาคเนย์, น.20-26.

เดินทางมาพิสูจน์เรื่องนี้เช่นกัน ซึ่งมีความเป็นไปได้ว่าภาครัฐมีความต้องการให้ “พญานาค” เป็นสิ่งที่ลึกลับต่อไปและไม่ต้องการให้มีการพิสูจน์ เพราะหากเรื่องพญานาคนี้ได้รับการพิสูจน์จนแน่ชัดแล้วก็อาจไม่มีพลังดึงดูดให้ประชาชนจำนวนมากมาย้ำเข้ามาชมปรากฏการณ์ต่างๆ โดยเฉพาะบั้งไฟพญานาคซึ่งอาจทำให้ภาครัฐและเอกชนขาดรายได้มหาศาลจากปรากฏการณ์นี้ไป³³

จะเห็นได้ว่าผู้คนที่อยู่บริเวณลุ่มน้ำโขงยังมีความเชื่ออย่างฝังแน่นเกี่ยวกับนาคที่ฝั่งรากลึกมาแต่ครั้งบรรพบุรุษ ที่เชื่อกันว่านาคเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่มีอำนาจน่าเกรงขาม เป็นผู้กำหนดชะตากรรมของบ้านเมือง ในยามที่เกิดความเดือดร้อนก็มักจะมีการนำความเชื่อในด้านานมาปลุกจิตสำนึกให้ผู้คนเกิดความร่วมแรงร่วมใจเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน แม้ว่าสภาพสังคมในปัจจุบันจะแตกต่างจากเดิม แต่ความเชื่อเรื่องนาคก็ยังคงอยู่และสามารถนำมาปรับให้เข้ากับโลกยุคใหม่ โดยเฉพาะกับการที่นำไปผูกโยงกับการท่องเที่ยว ซึ่งถือเป็นการนำภูมิปัญญาท้องถิ่นมาปรับใช้ภายใต้กระแสที่ทุกอย่างกลายเป็นทุนที่สามารถสร้างมูลค่าเพิ่มได้

ความหมายของบั้งไฟพญานาคที่เปลี่ยนแปลงไป

จากการกล่าวถึงความเข้าใจในเรื่องความสัมพันธ์ของพญานาค นาค หรืองูใหญ่ ในบริเวณลุ่มแม่น้ำโขงที่มีอยู่มากมาย ไม่ว่าจะเป็นคติ ความเชื่อ นิทาน คำานาน ตลอดจนการเกิดปรากฏการณ์บั้งไฟพญานาคและปรากฏการณ์ต่างๆ อีกมากมายที่มีการอธิบายว่ามีความเกี่ยวข้องกับพญานาคตามประวัติศาสตร์ความเชื่อโบราณ หรือแม้จะเป็นความเชื่อตามมุมมองของนักวิทยาศาสตร์ที่มองว่าเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติหรือมนุษย์สร้างขึ้นก็ตาม การอธิบายด้วยเหตุผลต่างๆ จนเกิดเป็นข้อถกเถียงขึ้นมาเหล่านี้ได้เป็นสิ่งที่สร้างแรงจูงใจและแรงดึงดูดใจให้แก่นักท่องเที่ยว และทำให้เกิดการขยายตัวทางเศรษฐกิจชุมชน โดยเฉพาะจากปริมาณนักท่องเที่ยวจำนวนมากซึ่งหลั่งไหลมาเฝ้าชมปรากฏการณ์บั้งไฟพญานาคที่สอดคล้องตามความเชื่อ เรื่อง “พญานาค” ซึ่งไม่เพียงแต่เป็นความเชื่อเฉพาะท้องถิ่น แต่กลายเป็นความเชื่อเฉพาะบุคคลด้วย

โดยความเชื่อเรื่อง “พญานาค” และปรากฏการณ์ “บั้งไฟพญานาค” ได้กลายเป็นเรื่องที่ได้ขยายสู่การรับรู้ของสังคมที่ถูกบอกเล่าผ่านทั้งความเชื่อที่เป็นตำนาน และความเชื่อในทางวิทยาศาสตร์ ในขณะที่ความเชื่อดังกล่าวนั้นไม่สามารถที่จะกล่าวสรุปได้ว่าเป็นปรากฏการณ์ที่

³³ สัตยะพันธ์ ษมมิตร, “พัฒนาการของความเชื่อเรื่องนาคแถบลุ่มน้ำโขง ตั้งแต่ยุคอุรังคธาตุสู่ประวัติศาสตร์ร่วมสมัย,” น.144.

เกิดขึ้นโดยมีข้อเท็จจริงมาจากความเชื่อแบบใด แต่ถึงกระนั้นก็ตามการเกิดปรากฏการณ์บั้งไฟพญานาคนั้นก็ดูจะมีมูลเหตุของความเชื่อที่โน้มน้าวไปยังในความหมายที่เกี่ยวข้องกับ “พญานาค” เป็นส่วนใหญ่ เพราะเรื่องราวของดินแดนลุ่มแม่น้ำโขงนั้นล้วนแต่เป็นเรื่องราวที่กล่าวถึงพญานาคแทบทั้งสิ้น ตลอดจนการเกิดเหตุการณ์แปลกประหลาดต่างๆ³⁴ และคำบอกเล่ายืนยันถึงความมีอยู่จริงของพญานาคจากพระสงฆ์สายวิปัสสนากรรมฐาน อาทิ พระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต, หลวงตามหาบัว ญาณสัมปันโน และเกจิอาจารย์อีกหลายรูปที่ชาวสองฝั่งโขงเคารพนับถือ ก็ทำให้เป็นการเพิ่มน้ำหนักความเชื่อในเรื่อง “พญานาค” ของคนที่จะมาท่องเที่ยวมีมากยิ่งขึ้น

ความหมายในอดีตนั้น “พญานาค” ถือเป็นสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรมของชาวบ้าน โดยมีลักษณะเป็น “ปกรณัม” (myth)³⁵ ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ที่เป็นตัวแทนถึงความคิดอ่านของผู้คนก่อนที่จะเกิดกระบวนการการพัฒนาความคิดให้เป็นเหตุเป็นผล สิ่งเหล่านี้ถือเป็นความหมายที่สะท้อนความคิดอ่านของคนในสังคมได้ กล่าวคือ คนโบราณนั้นเชื่อว่าพญานาคมีจริงโดยไม่สนใจว่าจะเจอตัวตนจริงๆหรือไม่ แต่คนปัจจุบันซึ่งถูกบ่มเพาะโดยวัฒนธรรมสมัยใหม่ที่เชื่อในเรื่องของความเหตุเป็นผล การจะบอกว่าพญานาคมีจริงหรือไม่ก็ต้องมีการพิสูจน์ในลักษณะที่เป็นหลักเหตุผล เช่น การพิสูจน์ด้วยความเป็นวิทยาศาสตร์ เป็นต้น ดังนั้นการให้เหตุผลต่างๆ นานาของ “บั้งไฟพญานาค” ที่ดำรงอยู่ในปัจจุบันท่ามกลางความเชื่อที่หลากหลายทั้งมิตติความเชื่อและความเป็นเหตุผลเหล่านี้ จึงอาจมองได้ว่าเป็นตัวแทนของความหลากหลายทางความคิดและโลกทัศน์ของสังคมไทย เพราะไม่ว่าจะเกิดความเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมอย่างไร ความเชื่อดังเดิมก็ยังสามารถดำรงอยู่ได้ และไม่ได้สูญหายไปไหน

โดยเรื่องราวต่างๆที่ปรากฏในความเชื่อท้องถิ่นต่างๆ นี้ ยังแสดงให้เห็นถึงภูมิปัญญาท้องถิ่นที่นำเรื่องราวความเชื่อมาผูกโยงเป็นที่มาที่ไปของสถานที่สำคัญๆ เช่น “พระธาตุกลางน้ำ” “เมืองคำชะโนด” และสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ ซึ่งหากไม่มีตำนานที่คนในท้องถิ่นเล่าสืบต่อกันมาแล้ว คนรุ่นปัจจุบันคงไม่สามารถทราบเรื่องราวประวัติความเป็นมาของภูมิประเทศแถบนี้ได้ อย่างลุ่มลึกแน่นอน โดยเฉพาะเรื่องของพญานาคที่เชื่อว่ายังอาศัยอยู่ในแม่น้ำโขง ซึ่งยังคงแทรกซึมอยู่ในวิถีชีวิตของผู้คนในบริเวณนี้มาอย่างยาวนาน

³⁴ เช่น การพบร่องรอยตามสถานที่ต่างๆ ที่มีความเชื่อกันว่าเกิดจากพญานาค ดูตัวอย่างต่างๆ จากทีมงานบูรพาปาฏิหาริย์ ใน อ.บูรพา, ร่องรอยนาคา, น.133-145.

³⁵ เรื่องเดียวกัน, น.59.

เรื่องราวของ พญานาค ที่มีมานับเป็นร้อยๆปี แม้ “ความจริง”จะไม่ปรากฏชัด แต่อย่างไรก็ตามตำนาน “พญานาค” ก็ยังผูกพันกับคนที่อาศัยอยู่บริเวณแถบลุ่มแม่น้ำโขงจนแยกขาดจากกันไม่ได้ยาก กล่าวคือ พญานาคเป็นสิ่งที่มากกว่าความเชื่อ แต่มีมิติความสัมพันธ์กับวิถีชีวิตท้องถิ่นอย่างแน่นแฟ้นจนเปรียบเหมือนเป็นอุดมการณ์³⁶ ที่ถือเป็นความเฉพาะของท้องถิ่นที่เป็นความน่าสนใจและน่าดึงดูดของคนในภูมิภาคนี้

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าคติเรื่องพญานาคจะมีความสัมพันธ์อย่างลึกซึ้งกับวิถีชีวิตของคนในท้องถิ่น แต่ก็ปฏิเสธได้อย่างยากลำบากว่าภายใต้กระแสของการท่องเที่ยวที่เข้ามามีอิทธิพลและบทบาทสำคัญในทางเศรษฐกิจและสังคมปัจจุบันนั้น กระแสดังกล่าวนั้นเป็นส่วนสำคัญที่สร้างผลกระทบต่อความหมายที่เป็นทั้งคติความเชื่อ พิธีกรรม ตลอดจนวิถีชีวิตของคนลุ่มแม่น้ำโขงซึ่งมีความศรัทธาต่อเรื่องพญานาคอย่างมีนัยสำคัญ กล่าวคือ หลังจากที่ภาครัฐได้มีการพัฒนาการท่องเที่ยวประกอบกันกับมิติความผูกพันกับแม่น้ำโขงของผู้อยู่อาศัยในบริเวณนั้น ได้ทำให้เรื่องราวต่างๆ มากมายของ “พญานาค” กลายเป็นจุดดึงดูดให้เกิดความน่าสนใจในแง่ของกิจกรรมการท่องเที่ยว โดยเฉพาะการเกิดกระแสของการมาชมปรากฏการณ์บั้งไฟพญานาคเพื่อพิสูจน์ความเชื่อและยังมีการพัฒนาพิธีกรรมอื่นๆที่เกี่ยวข้องกับพญานาค เช่น งานไหลเรือไฟ งานบวงสรวงพญานาค ฯลฯ ทำให้ความหมายของ “พญานาค” ที่เป็นตำนานความเชื่อสำหรับพิธีกรรมในการรับใช้ท้องถิ่น กลายเป็นความหมายทางสัญลักษณ์หรือเป็นจุดขายที่สร้างความสนใจของผู้มาเยือนได้เป็นอย่างดี ซึ่งในการพัฒนาด้านการท่องเที่ยวดังกล่าวนี้นี้ก็ได้รับความร่วมมือจากทางองค์กรท้องถิ่นต่างๆ รวมทั้งยังมีการขยายเรื่องราวเกี่ยวกับพญานาคไปสู่การรับรู้ของคนในสังคมในวงกว้างผ่านสื่อ ทั้งทางโทรทัศน์และสิ่งพิมพ์ ทำให้ได้รับความสนใจของผู้คนโดยทั่วไป จนทำให้ผู้คนเป็นจำนวนมากเกิดความสนใจที่จะเดินทางมายังอำเภอโพนพิสัยเพื่อที่จะรอชมปรากฏการณ์นี้แทบทุกปี

เมื่อนักท่องเที่ยวจำนวนมากจากทั่วสารทิศได้ให้ความสนใจในปรากฏการณ์บั้งไฟพญานาคที่เกิดขึ้นในวันออกพรรษา ทำให้ภายหลังจังหวัดหนองคายเองได้ปรับตัวเพื่อรองรับการท่องเที่ยวที่เพิ่มมากขึ้นนี้ โดยได้ขยายจุดทางการท่องเที่ยวเพื่อชมบั้งไฟพญานาคจากที่มีจุดเดียวคือที่อำเภอโพนพิสัยออกไปยังสถานที่ต่างๆ ในจังหวัดหนองคาย เช่น บริเวณแก่งอาฮง อำเภอบึงกาฬ

³⁶ พลธรรม์ จันทร์คำ, “พญานาค : อุดมการณ์ที่เมืองคำชะโนดสู่กระบวนการทำให้เป็นสินค้า,” (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สำนักบัณฑิตอาสาสมัคร มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2551), น.129.

(ที่เป็นจุดลึกที่สุดของแม่น้ำโขงและยังเชื่อว่าเป็นเมืองหลวงของพญานาค) และวัดหินหมากเป้ง อำเภอศรีเชียงใหม่ เป็นต้น³⁷

นอกจากการขยายจุดชมบั้งไฟพญานาคไปยังบริเวณต่างๆ ในจังหวัดหนองคายแล้ว ยังมีการเพิ่มกิจกรรมในการท่องเที่ยวซึ่งเกี่ยวข้องกับความเชื่อเรื่องพญานาค ก่อนหน้าที่จะชมบั้งไฟพญานาคอีกด้วย เช่น การจัดพิธีเปิดปรากฏการณ์บั้งไฟพญานาค การประกวดเรือไฟหรือการไหลเรือไฟเพื่อบูชาพญานาค³⁸ พิธีบวงสรวงพญานาค พิธีการบวงสรวงสะดือแม่น้ำโขง ฯลฯ ซึ่งเป็นกิจกรรมที่ช่วยสร้างให้เกิดความน่าสนใจในการมาท่องเที่ยวที่จังหวัดหนองคายยิ่งขึ้น โดยการพยายามสร้างคำอธิบายใหม่ๆ ในเรื่องราวและพิธีกรรมที่เกี่ยวกับพญานาค ทำให้เห็นถึงความพยายามของหน่วยงานที่จัดการท่องเที่ยวว่าได้พยายามนำคติเรื่องพญานาคและความเชื่อต่างๆ ของชาวหนองคายมาเป็นส่วนหนึ่งของการทำให้การท่องเที่ยวชมบั้งไฟพญานาคมียุคดึงดูดผู้คนรวมถึงนักท่องเที่ยวมากขึ้น

เมื่อความเชื่อเรื่องพญานาคได้กลายเป็นจุดขายที่สามารถขายได้ จึงเกิดการขยายตัวด้านการท่องเที่ยวขึ้นอย่างมากในช่วงออกพรรษาของทุกปี ซึ่งจะเห็นได้จากการที่มีผู้คนจำนวนมากเข้ามาชมบั้งไฟพญานาค จนทำให้ช่วงดังกล่าวเกิดการจราจรติดขัดและที่พักรับรองในจังหวัดหนองคายรวมถึงจังหวัดอุดรธานีซึ่งเป็นจังหวัดใกล้เคียงถูกจองเต็ม สิ่งที่เกิดขึ้นนี้แสดงให้เห็นว่าวัฒนธรรมประเพณีท้องถิ่นสามารถเป็นสินค้าของการท่องเที่ยว และกล่าวอีกนัยหนึ่งวัฒนธรรมประเพณีที่เคยรับใช้ชุมชนท้องถิ่นในรูปแบบเดิม คือ การทำหน้าที่ของการสร้างความเชื่อที่ผูกโยงกับ “ความอุดมสมบูรณ์”³⁹ การรักษาและหวงแหนทรัพยากรธรรมชาติ รวมถึงการเคารพศรัทธาและรักษาพระพุทธศาสนา ได้กลายเป็นการรับใช้ในรูปแบบของการพัฒนาการท่องเที่ยวที่ส่งผลทำให้เศรษฐกิจภายในท้องถิ่นสามารถเติบโตขึ้นได้อย่างรวดเร็ว

³⁷ สัตติยะพันธ์ ฅมมิตร, “พัฒนาการของความเชื่อเรื่องนาคแถบกลุ่มน้ำโขง ตั้งแต่ยุคอุรังคธาตุสู่ประวัติศาสตร์ร่วมสมัย,” น.150.

³⁸ ในขณะที่พิธีกรรมความเชื่อเรื่องนี้ในรูปแบบเดิมกลับเชื่อว่าพิธีไหลเรือไฟนั้นเป็นพิธีที่ทำเพื่อบูชา “รอยพระบาทพระพุทธเจ้า” ไม่ได้เป็นการบูชาพญานาคตามที่มีการจัดกิจกรรมเพื่อให้สอดคล้องกับการชมบั้งไฟพญานาคดังกล่าว ดูรายละเอียดเรื่องพิธีไหลเรือไฟใน สัตติยะพันธ์ ฅมมิตร, เรื่องเดียวกัน, น.106.

³⁹ เรื่องเดียวกัน, น. 144.

ความเปลี่ยนแปลงอีกอย่างหนึ่ง คือ รูปแบบการจัดงานบุญประเพณีในความหมายเดิมที่เป็นการจัดขึ้นเพื่อคนในท้องถิ่น ก็เริ่มที่จะเปลี่ยนแปลงไปสู่รูปแบบของการจัดงานรื่นเริงเพื่อตอบสนองการท่องเที่ยวและมีวัตถุประสงค์เพื่อขยายจำนวนนักท่องเที่ยวมากยิ่งขึ้น โดยจะมีกิจกรรมต่างๆที่เกิดขึ้นตามมา เช่น งานประกวดกระทงยักษ์ งานแสดงแสง-สี-เสียง ด่านน้ำแข็งไฟพญานาค การแข่งขันเรือยาว รวมถึงการแสดงต่างๆ เพื่อดึงดูดความสนใจจากทุกคนในท้องถิ่นเอง และคนที่มาเที่ยวชมงาน โดยตัวอย่างที่แสดงให้เห็นว่ามีรูปแบบกิจกรรมงานรื่นเริงต่างๆมากมาย ในช่วงที่เกิดปรากฏการณ์น้ำแข็งพญานาค หรือช่วงวันออกพรรษา สามารถดูได้ตามตารางที่ 1 ดังนี้

ตารางที่ 1 กำหนดการงานประเพณีออกพรรษาประจำปี 2552 ระหว่างวันที่ 1 – 7 ตุลาคม

2552 เทศบาลเมืองหนองคาย อำเภอเมือง จังหวัดหนองคาย

วันที่	เวลา	กิจกรรม	สถานที่
วันพฤหัสบดีที่ 1 ตุลาคม 2552 (ขึ้น 12 ค่ำ เดือน 11)	18.00 – 23.00 น.	พิธีเปิด การจัดงานและกิจกรรม ถนนอาหาร การแสดง	บริเวณเขื่อนป้องกันตลิ่ง ท่าน้ำวัดศรีบุญเรือง
	19.00 น.	การประกวดกระทงยักษ์	บริเวณริมน้ำโขง จากท่าน้ำวัดลำดอนถึง วัดสิริมหากัจจายน์
วันศุกร์ที่ 2 ตุลาคม 2552 (ขึ้น 13 ค่ำ เดือน 11)	18.00 – 23.00 น.	ถนนอาหาร การแสดง	บริเวณเขื่อนป้องกันตลิ่ง จากท่าน้ำวัด ลำดอนถึงท่าน้ำวัดศรีบุญเรือง
	19.00 น.	พิธีเปิด การแสดงแสง – เสียง เปิดตำนานบั้งไฟพญานาค	เวทีบริเวณที่ราชพัสดุข้างวัดลำดอน
		การประกวดกระทงยักษ์ และ การลอยเรือไฟพญานาค	บริเวณริมน้ำโขงจากท่าน้ำวัดลำดอนถึง วัดสิริมหากัจจายน์
วันเสาร์ที่ 3 ตุลาคม 2552 (ขึ้น 14 ค่ำ เดือน 11)	18.00 – 23.00 น.	ถนนอาหาร การแสดง	บริเวณเขื่อนป้องกันตลิ่ง จากท่าน้ำวัด ลำดอนถึงท่าน้ำวัดศรีบุญเรือง
	19.00 น.	การประกวดกระทงยักษ์ และ การลอยเรือไฟพญานาค	บริเวณริมแม่น้ำโขง จากท่าน้ำวัดลำดอน ถึงวัดสิริมหากัจจายน์
	19.30 น.	การแสดง แสง – เสียง เปิด ตำนานบั้งไฟพญานาค	บริเวณที่ราชพัสดุข้างวัดลำดอน
วันอาทิตย์ที่ 4 ตุลาคม 2552 (ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 11)	08.00 – 09.00 น.	พิธีบวงสรวงเจ้าแม่สองนาง	บริเวณท่าน้ำวัดหายโศก
	10.00 – 11.00 น.	พิธีบวงสรวงพระธาตุกลางน้ำ	บริเวณท่าน้ำวัดสิริมหากัจจายน์
	18.00 น.	การลอยกระทงวันเพ็ญ เดือน 11	บริเวณท่าน้ำเขตเทศบาล
	19.00 น.	การประกวด / การแสดงบนเวที	บริเวณที่ราชพัสดุข้างวัดลำดอน
		การประกวดกระทงยักษ์	บริเวณริมน้ำโขง จากท่าน้ำวัดลำดอนถึง วัดสิริมหากัจจายน์
		การลอยกระทงสาย	เริ่มต้นจากท่าน้ำวัดมีชัย
วันจันทร์ที่ 5 ตุลาคม 2552 (แรม 1 ค่ำ เดือน 11)	09.00 – 18.00 น.	การแข่งขันเรือยาวประเภท ข. งานประเพณีออกพรรษา 2552	จากท่าน้ำวัดโพธิ์ชัยถึงท่าน้ำวัดสิริ- มหากัจจายน์
	18.00 – 23.00 น.	ถนนอาหาร การแสดง	บริเวณเขื่อนป้องกันตลิ่ง จากท่าน้ำวัด ลำดอนถึงท่าน้ำวัดศรีบุญเรือง

วันที่	เวลา	กิจกรรม	สถานที่
วันอังคารที่ 6 ตุลาคม 2552 (แรม 2 ค่ำ เดือน 11)	09.00 – 18.00 น.	การประกวดกองเชียร์เรือยาว ประเพณีออกพรรษา ประจำปี 2552	จากท่าน้ำวัดป่าพร้าวถึงท่าน้ำวัดสิริ- มหากัจจายน์
	09.00 – 12.00 น.	การแข่งขันเรือยาวประเภท ก. งานประเพณีออกพรรษา ประจำปี 2552 รอบคัดเลือก	จากท่าน้ำวัดโพธิ์ชัย ถึง ท่าน้ำวัดสิริ มหากัจจายน์
	17.00 – 18.00 น.	การแข่งขันเรือยาว ประเภท ก. รอบชิงชนะเลิศ ชิงถ้วย พระราชทานฯ	
		พิธีมอบรางวัล การแข่งขัน เรือยาวชิงถ้วยพระราชทานฯ และรางวัลกิจกรรมต่าง ๆ (ถ่ายทอดสดทาง สถานีโทรทัศน์) เสรีทีวี	
วันพุธที่ 7 ตุลาคม 2552 (แรม 3 ค่ำ เดือน 11)	18.00 – 23.00 น.	กิจกรรม ถนนอาหาร การแสดง	บริเวณเขื่อนป้องกันตลิ่ง จากท่าน้ำวัด ลำควนถึงท่าน้ำวัดศรีบุญเรือง
	19.00 น.	การประกวด / กาแสดงบนเวที	บริเวณที่ราชพัสดุ
		แสดงโชว์กระทงยักษ์ วันสุดท้าย	บริเวณริมน้ำโขง จากท่าน้ำวัดลำควนถึง วัดสิริมหากัจจายน์

ที่มา : จากเว็บไซต์การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย⁴⁰

กิจกรรมต่างๆ เหล่านี้ได้เป็นส่วนเพิ่มเติมเข้ามาโดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อรองรับนักท่องเที่ยวที่เข้ามาชมปรากฏการณ์บั้งไฟพญานาคที่จังหวัดหนองคาย ซึ่งส่วนที่เพิ่มเติมเหล่านี้เป็นสิ่งที่อยู่นอกเหนือจากความเชื่อและความศรัทธาต่อพญานาคผ่านพิธีกรรมต่างๆ ในความหมายเดิม โดยที่คดีเรื่องพญานาคที่ปรากฏในส่วนของกิจกรรมเพื่อการท่องเที่ยวไม่ได้ตอบสนองต่อชุมชนที่มี

⁴⁰ “การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย: เทศกาลและงานประเพณี”

ชุดความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับพญานาคในการเป็นเทพเทวาผู้บันดาลความอุดมสมบูรณ์หรือเป็นผู้ที่
 คุ้มครองชุมชนและผู้คนที่ต้องอาศัยแม่น้ำโขง⁴¹ แต่คติความเชื่อเรื่องพญานาคได้กลายเป็นสัญลักษณ์ที่
 เป็นสินค้าทางวัฒนธรรมเพื่อการบริโภคตามกระแสแห่งการท่องเที่ยว โดยมีการประกอบสร้าง
 ความหมายของพญานาค จากการพยายามนำเสนอระบบความเชื่อของชุมชนที่สัมพันธ์กับนาค
 เพื่อให้สังคมได้รับรู้คติความเชื่อเรื่องพญานาคผ่านกิจกรรมของการท่องเที่ยว ซึ่งในรายละเอียดการ
 วิเคราะห์ในส่วนนี้ผู้ศึกษาจะได้กล่าวถึงและขยายความในบทต่อไป

⁴¹ สัตยະพันธ์์ ฌษมิตร, “พัฒนาการของความเชื่อเรื่องนาคแถบลุ่มน้ำโขง ตั้งแต่ยุคอุรังคธาตุสู่
 ประวัติศาสตร์ร่วมสมัย,” น.152.